

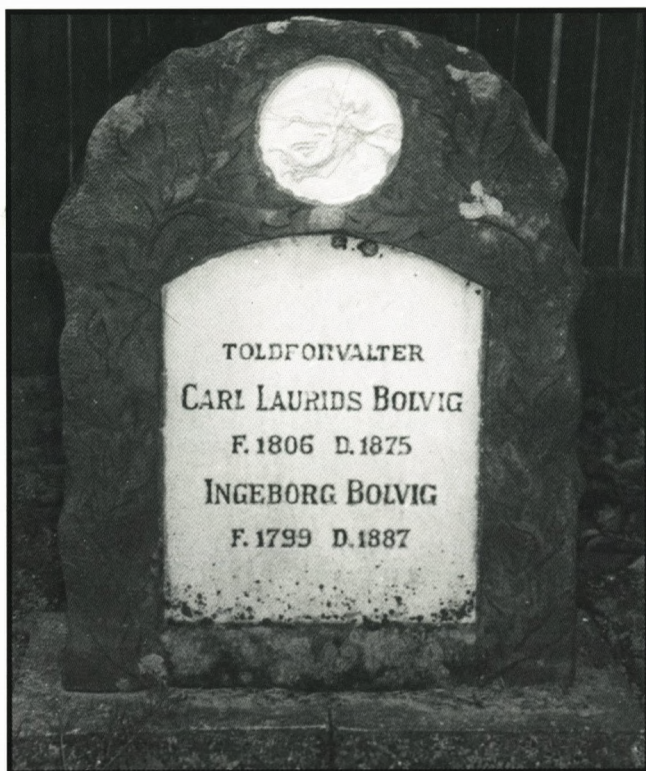
zise

Told- og Skattehistorisk Tidsskrift

23. årgang

2000

Nr. 3

Zise - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift er medlemsblad for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsens medlemmer er afdelingschef Hans K. Nielsen, København (formand), overarkivar Henrik Fode, Århus (næstformand), museumskonsulent, dr. phil. Mikael Venge, Askeby (redaktør), fuldmægtig Gunnar Jakobsen, København (sekretær), specialkonsulent Birthe Buur Hansen, Ålborg (kasserer), regionschef Palle Castbak, Kalundborg, ekspeditionssekretær Aage E. Hansen, Padborg, kommitteret René Mikkelsen, København, og regionschef Hans Jørgen Mortensen, Viborg.

Medlemskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø, tlf. 3529 2722.

Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkelte medlemmer,
500 kr. for institutioner og firmaer.

Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr.

Zise udkommer tre gange om året, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Bidrag til Zise bedes sendt til
redaktøren, Mikael Venge,
Askebjergvej 3, 4792 Askeby, tlf. 3529 2216, e-mail: mv@tu22.ccta.dk
eller til sekretæren,
fuldmægtig Gunnar Jakobsen,
Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

ISSN 001 05-8355
Tryk: Wadmann Bogtrykkeri/offset, Thisted

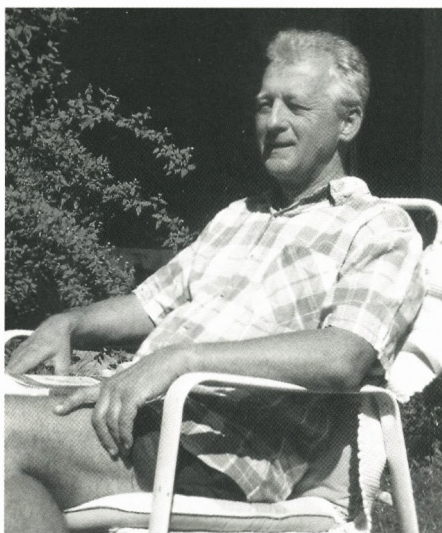
Sundtold, Klitmøller og Fakse Ladeplads

Øresundstolden og Vestkysten er hver på sin vis lige storslåede. Det må være undskyldningen for, at redaktøren selv har bredt sig i dette nummer. For et år siden skildrede jeg dens bevægede fødsel som et eksempel på, at Øresundstolden langt fra at være fortærsket i høj grad stadig var værd at tage livtag med. Det var egentlig min mening at nå frem til en af de store omvæltninger i Øresundstoldens historie, da regeringen i 1548 arresterede tolderen af det nedarvede tolderdynasti og pludselig selv skulle tage stilling til takster og opkrævning. Alene den groteske situation, da man krydsforhørte hele 60 af de passerende skippere om, hvad de egentlig plejede at give i told, indbød unægteligt til et nærmere studium, men det må blive i næste ombæring. Som introduktion har jeg foreløbig forsøgt at trænge ind i de originale Øresundstoldregnskabers fascinerende verden.

Niels Geert Bolwig nedstammer ikke fra Carl Bolwig, der var barnløs, men det må tilstås, at familieskabet indgik kraftigt i overvejelserne, da han og jeg besluttede at undersøge myten om den brave strandkontrollør fra Klitmøller. Niels Geert Bolwig er nationaløkonom og lektor ved Århus Universitet, men har længe som sidespring dyrket historien. Læserne erindrer måske min begejstrede anmeldelse om Christian III i sutsko sidste år, der var viet Bolwigs og Søren Balles indholdsrige

udgave af rentemesterregnskaberne fra 1550'erne. Inspirationen var her endnu et medlem af den talstærke slægt, denne gang en regulær forfader, sekretæren Jeronimus Boldick, der virkede i hertug Hans den Ældres kancelli. Når slægtshistorie giver sig så frugtbare udslag, er det en af de laster, man virkelig må betragte med sympati.

Endelig takker redaktionen Frank Larsen i Svendborg, der sørger for den moderne afdeling af dette nummer.

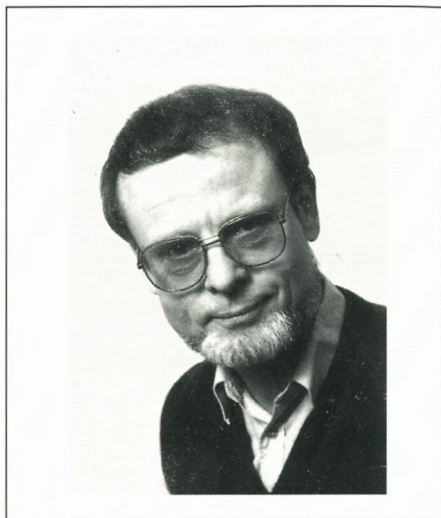

Niels Geert Bolwig (født 1936) fotograferet i skarp, nordjysk sol ved sin morfaders hus i Tversted. Herfra har han som en anden detektiv Poirot fulgt sporene af sin fjerne slægtning, strandkontrollør Carl Bolwig, der viste sig at have en overraskende, vendsyselsk baggrund.

Frank Larsen startede i den gamle toldetat som 16-årig toldelev i 1952 og havde virket på mange af sin fødeøes toldsteder, da han i 1970 blev forflyttet til Sydfyn. Som andre før ham tabte han sit hjerte til Danmarks smørhul, men hans erindringer handler dog om ungdommens møde med endnu en af den lange række af særprægede skikkelser, Zise har præsenteret, toldforvalter Vilton i Fakse Ladeplads.

Faders vilje er stadig Zises højeste rettesnor. Det forklarer, at disse linier faktisk skrives på Nørrebro. I skyndingen forsvandt Lyngby Flytteforretning med samtlige boganmeldelser, men Christina Dahlbeck fra Göteborg redede situationen. Vi takker for det svenske »indhop«, som kan studeres på årgangens sidste sider. Flere detaljer om flytningen i næste nummer.

Mikael Venge

Svendborg-tolderen Frank Larsen (født 1935) skriver i dette nummer om sin tid som toldelev i Fakse. Frank Larsen blev toldkontrollør og toldkonsulent, før han i 1994 sluttede karrieren som fuldmægtig i det fusionerede told- og skattevæsen.

Øresundstoldregnskabernes verden af Mikael Venge

Vender man sig fra Øresundstoldens stormfulde fødsel 1429 og dens turbulente opvækst i 1430'erne og 1440'erne til reformationstidens granvoksne »pengemaskine« 100 år senere, må man unægteligt betegne Erik af Pommerns opfindelse som en succes.

Den uautoriserede »orlogstold«, som vi karakteriserede den, der krævede told af passerende skibe på et åbent hav, blev naturligt nok mødt af en storm af protester fra hansestæderne

og andre.¹ At den danske regering folkeretsligt befandt sig ude på den tynde is ses af, at man så sig nødsaget til at opfinde en »strømdoktrin« og spærre Storebælt for den internationale skibsfart for at opretholde Øresundstolden. Men magt er ret. Blandt senmiddelalderens svage statsdannelser var Danmark faktisk en stormagt uden faretruende rivaler i umiddelbar nærhed, og fra midten af 1400-tallet begyndte Øresundstolden at blive almindeligt accep-

teret. Ikke mindst takket være den kamel, Erik af Pommern slugte, da han på falderebet indrømmede Lübeck og dets nærmeste forbundsfæller toldfrihed i Sundet. Den stiltiende accept fra Østersøens dominerende handelsmagt, der ikke havde noget imod, at dens konkurrenter blev chikaneret, er med til at forklare, at Øresundstolden overlevede og blev etableret.

I løbet af 1500-tallet, da Lübecks stjerne dalede, mens Danmarks steg, kunne den danske regering gradvis reducere de vendiske stæders toldfrihed, der set i et længere perspektiv ikke fik den store betydning, men endnu i 1540'erne og 1550'erne rummer Øresundstoldregnskaberne lange opremser af skippere fra de vendiske stæder, der alle »gav intet«. Den minutløse omhu, hvormed man registrerede de toldfrie, kan måske anskues som et forsøg på at camouflere deres eksistens, der mindede om en tid, hvor Øresundstolden var omstridt?

Et trekantet hul

På reformationstiden stillede ingen længere spørgsmålstejn ved den. I løbet af et århundrede var Øresundstolden groet så fast i den almindelige bevidsthed, at den betragtedes som naturgiven. Et eksempel på denne ændrede tilstand har jeg allerede anført i »Dansk Toldhistorie«, men det er så grotesk, at det nok tåler at blive gentaget.

Det spørgsmål, man oftest hører om Øresundstolden, lyder: hvorfor sejlede skibene ikke gennem Storebælt? Svaret kræver en længere redegørelse for handelsmønstret samt de ganske vist få

tilfælde af bæltpassager, der kendes, og som af den danske regering betragtedes som kriminelle undvigelse.² I stedet burde man måske henviser til det omtalte, groteske eksempel, der bedre end lange redegørelser illustrerer, hvor alment accepteret Øresundstolden fremtrådte 100 år efter sin fødsel.

Ved udbruddet af Grevefejden i sommeren 1534 gerådte besætningen på Krogen i lidt af en kattepine.³ Åbenbart opkrævedes Øresundstolden fra første færd, som man også ville forvente, fra slottet eller dets umiddelbare nærhed, men i den spændte situation vovede man ikke at indlade nogen. Uden tvivl frygtede man at dele skæbne med fæstninger som Malmøhus og Stegehus, der var blevet overrumplet af borgerne. Gå glip af Øresundstolden ville man på den anden side heller ikke. Resolut lod slotsfogeden – og bag ham, må man formode, tolder Peder Hansen – hugge et trekantet hul i porten, hvorigennem skipperne selv kunne lægge toldbeløbet, den navnkundige nobel af guld, der var Øresundstoldens grundtakst lige fra oprettelsen.

Umiddelbart kommer man til at tænke på danskeren, der standser op midt om natten for rødt lys, skønt alle gader ligger øde hen. Mere seriøst kunne der anføres gode grunde til, at de nederlandske skippere ikke udnyttede den gunstige lejlighed til at sejle forbi Helsingør uden at betale. Det danske toldvæsen var – ikke mindst fra moder Sigbrits toldertid – kendt for at have lange arme og en langstrakt hukommelse, og man ønskede øjensynligt ikke at løbe nogen risiko. Alligevel må vi nok have lov at konstatere, at den ret beset fuldstændig uretmæssige Øresundstold,

hvormed Erik af Pommern og hans efterfølgere forgreb sig på den passerende, internationale skibsfart, åbenbart havde opnået en status som et anerkendt, respekteret indslag i handelen på Østersøen og det russiske marked.

Endnu et eksempel, inden vi forsøger at gå lidt mere i dybden. Det hidrører fra selve de originale, utrykte Øresundstoldregnskaber, som de følgende betragtninger baserer sig på.⁴ Nina Bangs store tabeller over skibsfarten gennem Øresund er ikke meget bevendt, hvad tolden angår. Ganske flygtigt berører hun inddelingen af skibene i tre grupper efter størrelsen: under 30 læster, mellem 30 og 100 læster og over 100 læster. Desuden sondringen mellem lastede og ballastede, inddelingen i nationale grupper samt skriverpengene, »som tolderne nu får af hvert skib«.⁵ Ellers valgte hun bevidst at ignorere toldoprævningen og tariffjerne for at koncentrere sig om den statistik, der lod sig uddrage af regnskaberne. Lidt ondskabsfuldt kunne man betegne Nina Bangs udgave som en kolos, der end ikke var udstyret med lurfødder, men manglede fødder overhovedet. Nok noget af forklaringen på, at det stort anlagte tabelværk i dag må anses for et historisk misfoster.

Dets spinkle værdi består i, at de nøgne skibspassager er omhyggeligt registreret. I Nina Bangs tabelværk kan man læse, at der i 1557 passerede hele 309 skibe fra Hamburg,⁶ som suverænt topper Øresundstoldregnskabernes »hitliste« over havnebyer (med det forbehold, at mange nederlandske skipper opgav deres egen lille fødeby som hjemsted og ikke Amsterdam, hvor skibet i virkeligheden hørte hjemme).

Historierne bag de 309 passager må man dog ty til de originale regnskaber for at få opklaret. Det krævede et større bogholderi at holde styr på den selvbestaltede, danske »transittold«, og vi må helt frem til side 526 i toldskriver Jens Mogensens omfangsrige regnskabsbog, før vi under den 10. september erfarer, at skipper Hans Brandt fra Hamburg »var her for byen anno 56 og førte fra Antwerpen 6 sække peber, hørte William Watson til i London, og var forbi til Sander Leiel og blev ikke den tid fortoldet, men førte nu besked fra Danzig derom, at de vejede 76 stene, hver sten 24 mark pund (!?)«. Tolden blev dernæst fastsat til 8 1/4 daler.

Peberet var interessant, set med de danske tolderes øjne, fordi det ejedes af en englænder. Hamburg hørte til de privilegerede, vendiske stæder, men når godset tilhørte fremmede, faldt hammeren, og skipperen kunne ikke blot som sine bysbørn smutte ud gennem »gav intet«-lugen. England under huset Tudor hørte til de absolut uprilegerede sømagter, og engelske varer blev dermed underkastet den nyindførte »hundredpenning«, en særtold på 1%, men da Hans Brandt kom til Helsingør i 1556 kendte man øjensynligt ikke den præcise værdi af de 6 sække peber.

Det, som falder i øjnene på den iagt-tager, der har fulgt Øresundstolden i dens turbulente opvækst, er den sinds-ro, hvormed man udskød problemet. Det trekantede hul i porten var tydeligt et overstået stadium. Skipperne indfandt sig i stedet i Øresundstolde-ren, borgmester Sander Leiels, fornem-me gård i Stengade, hvor toldklarering-en øjensynligt nu foregik. Sander Leiel tilhørte Helsingørs skotske koloni

og hed egentlig Alexander Lyle, men det pompøse, fremmedklingende fornavn blev på de toppede brosten hurtigt fordansket til det mere forståelige Sander, som han altid kaldes.

Der kendes eksempler på desperate skippere, der opgav ventetiden i tolderens sikkert overfyldte stue og sejlede videre, men sidenhen brødebetyngtet fik afregnet, næste gang de dukkede op. Her er dog vistnok tale om, at tolder og skipper i forening er enedes om at udsætte fortoldningen af de 6 sække peber, indtil Hans Brandt havde fået opklaret deres værdi.⁷ Dette skete planmæssigt i Danzig den følgende sommer, og på tilbagevejen gennem Sundet må skipperen have forevist en officiel erklæring fra bystyret, der attesterede peberets salgspris. Man ser, hvor integreret Øresundstolden var i Østersøens handelsmønster. »Billetprisen« nød en accepteret, officiel status, som må have frydet gamle Erik af Pommern i hans himmel.

De bevarede Øresundstoldregnskaber afspejler den periode, da tolden nød almen accept, og håndhævelsen tilsyneladende ikke voldte de store problemer. Det hører med i billedet, at taksterne prægedes af stor enkelthed. Den typiske skipper på et stort, nederlandsk handelsfartøj erlagde simpelt hen 1 nobel i told, som de ældste regnskaber dokumenterer. Skipperne lod naturligvis regningen gå videre til befrakterne, de købmænd, der ejede ladningen, og led altså ikke selv noget tab ved den danske konges toldsted. Det bidrog givetvis til, at fortoldningen kunne foregå gemytligt og i fordragelighed, som vi må forestille os. Ofte må der have hersket stor travlhed, når hele

flåder af ballastede, vesteuropæiske skibe indfandt sig, eller de tungtlastede skuder returnerede fra Østersøens havne. Selv mange år efter dens ophævelse opfattes Helsingør stadig indiskutabelt som Sundtoldens by. Men hele det toldmæssige fundament, som Nina Bang ignorerede, fremtræder endnu uklart og dunkelt belyst. Der kunne være grunde nok til at kigge en ekstra gang i de bevarede Øresundstoldregnskaber.

Den fremmede mand

Øresundstolden er vores betegnelse. I samtiden tales blot om tolden i eller for Helsingør.⁸ De ældste regnskaber er kasseregnskaber, beregnet på at fremvises af tolderen selv. Det var derfor overflødigt at gøre opmærksom på, hvad regnskabet angik, men indirekte skinner det naturligvis igennem.

Traditionelt indledes hvert Øresundstoldregnskab med tolden af »den rhinske vin« og dernæst al anden vin og spiritus, inden man går over til det, der for os er det væsentligste: skibstolden. De samme skippere optræder altså to steder i regnskaberne – når de svarer vintold, og når de erlægger skibstolden. Prioriteringen viser, hvor højt vinen rangerede. At man ikke slog de to poster sammen, beror selvfølgelig også på den enkelthed, der på alle måder præger den ældre Øresundstold. Som et kasseregnskab måtte toldregnskabet selvsagt have særskilt rede på vintolden, der for en stor del opkrævedes in natura. Prioriteringen udgør utvivlsomt et levn fra Øresundstoldens oprindelse, hvor de passerende nederlandske og

hanseatiske skibes last af vintønder og fade i særlig grad tiltrak sig den danske konges opmærksomhed.

I det ældste, kendte Øresundstoldregnskab fra 1497 lyder tolder Hans Pedersens overskrift simpelthen: »Den rhinske vin, som jeg hafver fået til told i dette år«. Lidt mere meddelsom er hans søn, den yngre Peder Hansen, der var tolder 1528-1548 og barnebarn af den første, civile Øresundstolder, der også hed Peder Hansen. Han omtaler i sit regnskab fra 1528 tolden af rhinskvinen, »som er kommet her igennem Sundet i dette år«. Horisonten er tydeligt Helsingør. Både fader og søn var vokset op med Øresundstolden, og det faldt dem ikke et øjeblik ind at gøre opmærksom på, hvad den egentlig gik ud på.

Først efter Grevefejden får vi bedre besked. Om det hænger sammen med de administrative reformer, der gennemførtes under Christian III af den energiske kansler Johan Friis, skal vi lade usagt, men nået op i 1540'erne er Peder Hansen blevet ligefrem meddelsom. Tolden af rhinskvinen oppebæres nu »af dem, som her gennem Øresund løbne (er)«, hedder det, og toldens havbårne natur skinner igennem, når det om flere skippere og deres gods siges, at de »havde her på reden...« Som et kuriosum kan vi anføre, at tolderen nu også fører statistik og anfører, at der i 1542 førtes 4.362 amer rhinskvin gennem Øresund.

I 1528 oplyste Peder Hansen dog så meget, at skibstolden var opkrævet af udenlandske skibe, men i den særdeles nydelige »Toldbog i år anno 1542«, som det hedder med højtidelig dobbeltkonfekt, meddeler han, at skibstol-

den var oppebåret »af den fremmede mand, som her gennem Øresund ere løbne«. Verbernes form røber, at tolderen tydeligt har et flertal af passerende skippere i tankerne, selv om han dristigt benytter sig af en abstrakt figur, da han spontant skulle udtrykke essensen af Øresundstolden. Peder Hansen var ikke ene om sit synspunkt. I en kvittering til ham fra 1547, udstedt i Christian III's navn af cancelliet i København, omtales på samme måde hans virkefelt som tolden »af fremmede skibe, som er løbet igennem Vore strømme«.⁹

Øresundstolden var i virkeligheden tolden af de internationale skibe og varer, der passerede Danmark. Altså for så vidt en udlændingetold, der gjaldt for hele monarkiet, selv om den primært opkrævedes i Helsingør. Konklusionen kan synes banal, men er vel værd at få slået fast. Eftertiden har taget den til sig i den grad, at man har benægtet eksistensen af en dansk søfart overhovedet, indtil Ole Degn og Bjørn Poulsen påviste, at dansk skibsfart tværtimod blomstrede i 1500-tallet.¹⁰ Blot altså ikke i Øresundstolden, hvor man stort set ignorerede de indfødte, fordi de var toldfrie. Hvis de da ikke førte fremmed gods om bord og derved i Øresundstolderens øjne havnede i samme rubrik som »den fremmede mand«.

Tolderne

Skønt den udelukkende sigtede mod den internationale skibsfart og handel, var Øresundstolden dog umiskendeligt dansk. Regnskaberne er ført på dansk,

man fornemmer endda en nordsjællandsk accent, og verdensbilledet er helt igennem dansk. Nok passerede mange fremmede gennem toldboden, men tolderne forblev ret uimponeret sig selv, primært præget af det lokale samfund.

Skriften og visse latinske vendinger afspejler en skolegang, der har forbedret Hans Pedersen og Peder Hansen på den gerning, de nærmest var født til som Øresundstolderens sønner. Typisk for senmiddelalderlige regnskaber indledes hver post med et item (ligeledes, fremdeles). Da indførslerne ellers er yderst knappe, kan det undre, at man ikke droppede dette evindelige item, men det må altså have siddet meget indgroet, ligesom vi sætter punktum. Her kommer en ny post, må meningen være.

De bevarede Øresundstoldregnskaber er renskrifter, beregnet på kanceliets revision og tydeligt udfærdigede med den yderste omhu. Nina Bang opfattede dem som journaler, som om de blev ført fra dag til dag, men der er ingen tvivl om, at i hvert fald de ældste er redigerede med henblik på regnskabsaflæggelsen. De blev i øvrigt ikke afleveret til rentemesteren. Mærkværdigvis er nemlig samtlige ældre regnskaber udelukkende bevaret, fordi de blev inddraget som bevismateriale under processen mod Peder Hansen i 1548, da han anklagedes for under-slæb. Et af anklagepunkterne lød netop, at den bedrageriske tolder først havde foregivet, at alle hans faders regnskaber var forsvundet, hvorpå han dog yderst modvilligt var rykket ud med de to, der endnu er bevaret. At ligeledes alle Sander Leiels regnskaber

fra de følgende år mangler bekræfter, at de ældre Øresundstoldregnskaber er blevet betragtet som tolderens egne og forblev i hans varetægt.

For historikeren er retssagen mod Øresundstolderen et helt mirakel, der pludselig kaster et skarpt projektørlys mod toldklareringen i Sundtolden og altså for eftertiden med det lykkelige resultat, at en række af de ældste regnskaber trods alt blev bevaret. De betegnes under processen som registre og har vel beroet i tolderens varetægt som kartotek og håndbog, når der opstod tvivl om klareringen af en skipper. Under retssagen oplyste Peder Hansen netop, at han ved sin tiltræden havde fået ordre til at rette sig efter sin faders registre, altså de bevarede regnskaber.¹¹

En vigtig rolle i toldernes tilværelse spillede den vægtige, engelske guldmønt, kaldet nobel efter den ædle ridder på mønten, som i virkeligheden var 100-årskrigen sejrige kong Edward III (1327-1377). Det ses af Hans Pedersens regnskaber, at ordet både i ental og flertal faktisk havde tre stavelser. Det staves enten nobelle eller nobele, selv om det sidste efterhånden snubbes af.¹² De tre stavelser må vel opfattes som et ekko af den engelske udtale, da mønten under Erik af Pommern blev taget i anvendelse som dansk toldtakst. Ved siden af nobelen træffes den mest udbredte kontinentale guldmønt, den rhinske gylden, der snart kom til at dominere. Mærkværdigvis kaldes den af Hans Pedersen den »enske« gylden, som om han havde svært ved at sige r. En tilbøjelighed til at afsnuppe ordets første konsonant, der også spores, når tolderen betalte kong Hans 70 nobler »på (r)egnskab«, eller når han køber

It first all ponde seay gedt of or and fransc
om forc vgenom die kinder skal moed oft lill
told 180 xxx pengt lige moed 180 wylke and
vech groet efter hene moed

It for 180 and aname daller 180 tocht
after om 180 wylke over giffne

It for all schiff tocht skal taget op and gned efter
gamel moed i rosen nobel eller 180 fore in 180 d

It 180 schiff om giffne for groet in schiff or vory
i nobel om 180 in schiff giffne lige moed
180 engelste in nobel

It om 180 schiff in schiff giffne daller lige
moed 180 schiff schiff om 180 for ten schiff or
goh/ gned gong 180 daller in nobel/ alle moed told
for

It om 180 daller or andre schiff schiff in schiff
giffne daller off Coprac lige moed 180 schiff
om 180 for gned 180 in 180 d

It 180 wendeke schiff (indet samb
rosted wiffne
schiff/indet/ lincborch

giffne alidit 180 180 moed tocht for 180 ten
schiff or goh/ or and om 180 in schiff giffne daller
for wiffne/ lige moed andre fremede

Den anonyme betænkning om Øresundstolden af 1548, da regeringen satsede på en række toldforhøjelser. Lidt i strid med sandheden hævdes det, at skibstolden efter gammel vis skulle opkræves i rosenobel. Kravet om rosenobel gennemførtes netop først i 1548. Af betænkningen fremgår endvidere, at hedvin og franske vine hidtil var sluppet billigere end rhinskvinen, og at skotske skippere havde været privilegeret i forhold til de engelske. At betænkningen er blevet til i kancelliet i København antydes af, at man pertentligt opregner de privilegerede og hidtil toldfrie vendiske stæder: Lübeck, Hamburg, Rostock, Wismar, Stralsund, Lüneburg. Det ville man næppe have gjort i Helsingør (foto: Rigsarkivet).

(m)alt, der skal sendes til Avaskær og Kalmar for at brygge øl til kongens tropper.

Ser vi bort fra senmiddelalderens bogstaver, der afviger en del fra vore, kunne en nutidsdansker faktisk godt læse det meste af teksten. Mere har dansk ikke forandret sig i de sidste 500 år. Indimellem bruger Øresundstolderne dog udtryk, der var gængse dengang, men siden er forsvundet fra vort modersmål.

I 1503 tog Hans Pedersen stilling til to Dordrecht-skipper, der hver førte 30 amer rhinskin, som åbenlyst var en af de store eksportvarer til Østersølandene. Amer (eller ohm) måltet i såkaldte stykker, og toderen fik af hver skipper 1 stykke, »der var hart hos 3½ ame«. Hart er beslægtet med hartad og hartkorn, og man forstår umiddelbart, at der menes næsten. Regnestykket ender med, at toderen beregner sig 1 ame i told – og allerede herved kan vi slutte, at vintolden androg »den 30. ame«, godt 3%, samt at skipperne altså ikke slap for told af den vin, de solgte til kongen – mens han betaler skipperne 16 gylden for de sidste 2½ ame. Hvem, der tjente på, at stykket var en smule ukomplet, tør vi ikke afgøre, men for at

fuldende beretningen kan vi tilføje, at Hans Pedersen sendte de knap 7 amer rhinskin med sin egen skude til Københavns slot torsdagen efter St. Valborgs dag, som i 1503 faldt på den 4. maj. Vist bliver man grundigt informeret i Øresundstoldregnskaberne.

Vi bemærker videre, at når Hans Pedersen tæller den oppebårne rhinskin sammen, skelner han ikke mellem den købte og den, der var opkrævet som told. Naturligt nok, eftersom det var beholdningen, der talte. Men vi gyser alligevel lidt ved tanken om ramaskriget på en moderne generalforsamling, for vinen blev givetvis betalt med penge, der var taget i toldkassen, og købsprisen skal altså trækkes fra oppebørslen andre steder i regnskabet. En forsmag på, at det, der kostede Peder Hansen embedet i 1548, var en mangelfuld, uigennemskuelig regnskabsføring.

Den anden store eksportvare fra Vest- til Østeuropa, saltet, nød naturligvis også godt af den danske konges bevågenhed. Her var fremgangsmåden dog lidt anderledes. Der opkrævedes ganske vist »toldsalt«, men skipperne fik refunderet et beløb af tolden og modtog altså for så vidt betaling for

saltet, om end til en pris, som blev fastsat af køber. Peder Hansen »anammede« på denne måde i 1528 26 såkaldte smalle læster salt, der defineres 12 tøn-der læsten. De blev alle sendt til Københavns slot bortset fra 5 læster, som han efter ordre fra lensmanden, hr. Johan Urne, sendte til sin tolderkollega i Falsterbo, Albert van Goch. Toldsaltet optræder til sidst i regnskabet under udgifter, og grunden viser sig at være denne, som Peder Hansen meddeler: »For dette forskrevne salt hafver jeg kortet hver skipper i deres told for hver 6 tøn-der salt 3 rhinske gyl- den«. Uden at blinke anfører han beløbet, 156 gyl- den, »som skal kortes udi summen«. Tæppe!

Da Peder Hansen 20 år senere fik sin afsked, var det netop med den begrundelse, at man ikke af hans regnskaber kunne se hvor mange af de vægtige nobler overfor de mindre lodige gyl- den, han havde oppebåret. Problemet blev akut, fordi han satte nobelens vær- di alt for lavt i forhold til gyl- den. Bemærkningen om todsaltet river i nogen grad gultæppet væk under skibstoldens alenlange opremsninger af skipper, der yder 1, 2 eller 3 nobel. Herfra skal altså i mange tilfælde træk- kes et beløb i gyl- den.

Til tolderens forsvar må straks bemærkes, at ingen i 1528 åbenbart gjorde ophævelser over regnskabsførel- sen, som fremgik åbent, da han lagde toldbeløbet sammen ikke i nobel, men »alting beregnet i rhinske gyl- den«, som han udtrykkeligt skriver. Allerede i 1503 vekslede Hans Pedersen ugenert mellem nobel og gyl- den. 80 nobler ind- betales, »som var 200 gyl- den«, men kort efter 100 gyl- den, »som gør 40

nobel«. Et sammenstød mellem 1500- tallets virkelighed og traditionen fra Erik af Pommerns tid, der bød, at Øre- sundstolden erlagdes i nobel. I selve regnskaberne anføres kun nobel. Gav 1 nobel, gav 2 nobel, hedder det i post efter post, omhyggeligt talt sammen nederst: »summen på denne side er ... nobel«, mens tolden reelt for det meste indløb i gyl- den.¹³ Peder Hansen opfat- tede med nogen ret Øresundstolden som et familiefirma og gjorde, som hans fader og farfader havde gjort før ham, uden at lade sig anfægte af, at vir- keligheden tog sig helt anderledes ud.

Leksika, atlas eller en dagspresse, der fastslog bestemte stavformer, havde man naturligvis ikke. Det kan derfor ikke undre, at Øresundstolderne gengi- ver fremmede stednavne meget frit. Undertiden så frit, at i hvert fald denne historiker må melde pas. I 1528 anfører Peder Hansen blandt de toldfrie en skipper Jan Klausen af Birkeslot, der »førte Jakob Mikkelsens skib og San- der Leiels«. Skipperen var åbenbart nederlandsk, eftersom rubriceringen gav anledning til tvivl (Klausen skal man ikke lade sig narre af, Øresunds- tolderne fordanser med hård hånd alle personnavne), men skibets og lastens danske ejere afgjorde sagen. Især da »Sander sagde mig der god for«, som toldereren for en sikkerheds skyld anfører, hvorpå han med god samvittighed stempler skipperen fra Birkeslot med det obligate »gav intet«. Sander er antagelig 1550'ernes allerede strejfede borgmester og Øresundstol- der, der her som ung, stræbsom køb- mand gør sin entré i Øresundstold- regnskaberne, selv om Peder Hansen i det følgende taler om en fader Leiel, der

må opfattes som senior i det skotsk-helsingøranske købmandsdynasti. Birkeslottet tør vi derimod ikke gisne om.

Skotske varer betegnes af Hans Pedersen »skast« eller »skadst«. Det må være den nationale betegnelse scots(man), som i Helsingør med dets skotske koloni er blevet foretrukket for det danske udtryk. Peder Hansen staver Skotlands hovedstad Eydenbore og for en sikkerheds skyld tilføjes: i Skotland, ligesom Hull præciseres i England. Om det så er selveste Lunden (nordsjællandsk for London) betegnes den med lidt distance i England. Her var Peder Hansen tydeligt ikke på hjemmebane, ligesom han undertiden glemmer bynavnet og kun anfører Skotland eller England. Øresundstoldens storkunder var de nederlandske og de hanseatiske skippere. I 1528 passerede 589 skibe fra Nederlandene, 130 fra Danzig, men kun 57 fra England og 40 fra Skotland, heraf flest fra Dundee og Leith.¹⁴

I 1548 var ballet pludselig forbi. Efter i 20 år med en kortvarig afbrydelse under Grevefejden at have bestridt hvervet som faderen og farfaderen før ham blev Peder Hansen pludselig fra den ene dag til den anden sat fra bestillingen.

I regnskabet fra 1528, det første, der kendes fra hans hånd, refererer han ganske kort til den foregående regnskabsaflæggelse, hvor »jeg gjorde min faders regnskab, hvis sjæl Gud nåde«. Hans Pedersen døde altså midt i sin gerning, og sønnen afløste ham åbenbart pr. automatik.¹⁵ Den på dette tidspunkt præcis 100-årige Øresundstold ansås for enestående, og tolderen måtte nødvendigvis være en person, der var indviet i forretningsgangen. Hans sidste regnskab fra 1548 består kun af et

enkelt læg. »Sæson'en« var just begyndt, men Peder Hansen noterer abrupt, at regnskabet er ført »indtil den fredag før midfaste søndag, som var den 9. dag martii«. Hans sidste kunder var syv vendiske skippere, der alle »gav intet«.

Det var sandsynligvis den nytiltrådte rentemester Eskil Oxe, der slog alarm og bragte Peder Hansen i fedtefadet med en anklage om, at han havde formindsket kongens indtægt af tolden og bedragerisk stukket gevinsten af de lødige nobel i sin egen lomme. Vi har allerede flygtigt berørt, at Peder Hansen i sine regnskaber slap lovlig nemt om ved det problematiske kursforhold mellem nobel og gylden. I hans regnskaber fra 1540'erne anføres tolden i nobel, beløbene lægges sammen i nobel, men brøker angives lidt overraskende i gylden, og til slut angives den samlede oppebørsel alene i gylden. Det lugter en smule af Nordisk Fjer. Firmaet gik jo godt, og ingen stillede spørgsmål.

Det ligner tillige det klassiske tilfælde af, at 3. generation på den arvede post ikke var opgaven voksen. Det er givet, at anklagen mod Peder Hansen var reel nok, og at regeringen betragtede sagen med den største alvor, som det ses af, at »pinligt forhør« (tortur) af den anklagede tolder øjensynligt kom på tale. Peder Hansen sad arresteret i Blåtårn på Københavns slot, nok rigets bedst bevogtede fangehul, og da hans efterfølger, Sander Leiel, ædelmodigt tilbød at kautionere for ham, så at han kunne komme på fri fod, blev det meget bestemt afslået af Christian III.¹⁶ På Sander Leiels forbøn gik kongen dog med til, at Peder Hansen »underti-

den« måtte forlade sit fangehul og opholde sig i lensmandens kammer, men det indskærpedes, at han ikke måtte snakke eller tale med nogen, »uden at du est der hos«. Skrive måtte han heller ikke, og endelig fik lensmanden strenge ordrer til at sørge for, at den fangne tolder om aftenen blev sat i tårnet igen.

En skueproces var der altså slet ikke tale om. Som stærkt understreget af Poul Enemark indgik der imidlertid også en god portion opportunisme i sagen.¹⁷ Processen gav den danske regering et alibi, da man straks efter afsættelsen af Peder Hansen satte Øresundstoldens takster gevaldigt i vejret. Nu kunne man overfor Nederlandene hævde, at man blot genindførte de oprindelige takster, som den bedrageriske og forsømmelige tolder i egen interesse havde undladt at håndhæve.

Den tolder, der var udset til at føre denne skærpede toldpolitik ud i livet, var som omtalt Sander Leiel, på dette tidspunkt Helsingørs suverænt førende storkøbmand og mangeårige borgmester.¹⁸ Det indlysende valg til posten, der krævede personlig myndighed, ekspertise i international handel og gode relationer til kongehuset. Alt dette besad Sander Leiel i fuldt mål.

På min herres nådes vegne

I senmiddelalderens statsforvaltning rangerede Øresundstolden på linie med de større slotslen som en af de tunge poster på statsbudgettet. Tolderen sorterede direkte under monarken og afregnede personligt med ham. Kunne et pernittengryn nære

tvivl, om det nu virkelig var et Øresundstoldregnskab, han fik forelagt på Rigsarkivet, når de gamle toldere glemmer at gøre opmærksom på det, er det til gengæld umuligt at overse, at regnskabet aflagdes overfor kongen.

Allerede rhinskvinen, der indledte det ældste Øresundstoldsregnskab fra 1497, opkrævede Hans Pedersen med middelalderens ærbødige udtryk for monarken »på min herres nådes vegne« og så fremdeles. Der går inflation i alt, og efter reformationen var »min herres nåde« ikke fint nok. Den 6. juli 1542 er Peder Hansen i København for at overdrage selveste Kgl. Majestæt et stort beløb »i allehånde guld«. Der kan heller ikke herske tvivl om, at kongerne personligt nærede den største interesse for Øresundstolden, der indløb i klingende guldmønter, selv om der også forekommer eksempler på, at den ganske ordinært indgik i statsfinanserne.

Som det allerede er fremgået, leverede Øresundstolderen i stor stil til kong Hans' vinkælder på Københavns slot. Her mødte han også med korte mellemrum personligt for at aflevere kontante beløb, som der åbenbart var et umætteligt behov for. Flere gange foregik disse seancer »i det mag (gemak) på Københavns slot, som hans nåde ligger selv udi«, en enkelt i den nye fruerstue. Et lille Danmarkshistorisk sus fornemmes, når tolderen den 27. juni 1503 afleverer en sum penge på Asserbo, den myrdede rigshofmester Poul Laxmands konfiskerede gods – nu en tilsandet ruin midt i Tisvilde hegn – hvor kong Hans åbenbart morede sig med at spankulere rundt

og besigtige sin temmelig lumpent erhvervede ejendom.

Besøget på Asserbo, der ikke kendes fra andre kilder, er et eksempel på, at Øresundstoldregnskaberne rummer mange givtige, hidtil upågtede oplysninger. Generelt udgør udgiftssiden et fremragende supplement til de bevarede rentemesterregnskaber, idet tolderren blev anvendt af hoffet som bank, når diverse småindkøb og andre udgifter skulle betales. Indkøb, der spænder fra 40 æble- og pæretræer i Holland (1545) til en grå papegøje, som dronningen skænkede sin yngste søn, hertug Hans (1544). 1 gylden til en fattig kvinde, »som var hjemme i Falster og længe havde efterfulgt hans nåde«, måtte tolderren også erlægge på Christian III's ordre. Hvis man var tilstrækkeligt ihærdig, bestod den tids bistandshjælp faktisk i at kaste sig på knæ overalt, hvor de kongelige færdedes, som også rentemesterregnskaberne vidner om.

En af mange udbetalinger til Christian III den 5. november 1546 fandt interessant nok sted i Helsingør »til Sander Leiels«, idet monarken åbenbart foretrak at opslå sit kvarter i det rige borgmesterhjem frem for det skumle Krogen ude på Helsingørs pynt. Det følgende år er Christian III dog på »Kraagen«. Ved denne lejlighed stod borgmesterhjemmet nok også på den anden ende. Sander Leiel fejrede nemlig sin søns barnedåb, og Peder Hansen har noteret i Øresundstoldregnskabet, at Kgl. Majestæt befalede »at sætte 1 rosenobel i hans gud søns ærme, Sander Leiels søn Frederik«. Den senere Øresundstolder, Frederik Leiel, fik altså selvste Maje-

stæten til fadder og blev uhyre passende frembåret med en af Sundtoldens store, skinnende rosenobler som dåbs-smykke.

Den celebre barnedåb kunne anskues som et første varsel om Peder Hansens afskedigelse og reformationen af Øresundstolden det følgende år. Et centralt punkt i den toldpolitik, regeringen nu slog ind på, var netop at fastslå Sundtolden som en rosenobeltold, idet man fastsatte taksten som den vægtigste af flere, verserende nobeltyper. Vi kan tilføje, at Christian III's guds søn også som purk vedblev at stå i kongefamiliens gunst, som selvfølgelig afspejler den velvilje, man nærede overfor hans fader, Øresundstolderen. Langfredag 1556 skænkede hertug Magnus, Christian III og dronning Dorotheas næstældste søn, $\frac{1}{2}$ daler til Sander Leiels søn »for nogle pomerantser, han opbar«, og en uge senere fik den 9-årige 1 hel daler for at komme med æbler.¹⁹

Klarering

Hidtil havde kongerne nok næret en levende interesse for Sundtoldens provenu, men næppe skænket opkrævnningen mange tanker. Klareringen overlodes utvivlsomt til toldernes eget skøn. Fra regeringens synspunkt var sagen klar. Tolden var fastsat i nobel, men uvægerligt dukkede mange tvivlstilfælde op, der tvang tolderne til at handle på egen hånd. Hertil kom, at tolden kompliceredes ved, at skipperne havde forskellige privilegier.

Fra første færd havde ordren lydt klart og umisforståeligt: 1 nobel af

hvert »mersskib«, et større, regulært handelsfartøj, hvorimod pramme og joller var fritaget. Men i tolden indgik desuden skriverpenge, som selv de fritagne måtte yde, og et efterhånden ret bredt spektrum af særtolde på udvalgte varegrupper, vin, salt og kobber, hvortil kom sild og byggematerialer. Endelig spores tidligt en tilbøjelighed til at fortolde selve lasten efter dens værdi, selv om de ældste regnskaber, som denne artikel bygger på, stammer fra år, hvor regeringen af politiske og andre grunde holdt sig tilbage på dette punkt. Alt i alt var toldklareringen i virkeligheden ret kompliceret. Kigger man tolderne over skulderen, støder man da også på mange tilfælde af improviseret klarering, som tolderne så sig nødsaget til. Det kan heller ikke udelukkes, at en lang række tvivlsomme tilfælde slet ikke er omtalt, men bag om de bevarede regnskaber kan vi ikke trænge.

Vintolden opkrævedes af alle andre end de vendiske stæder. Vi har allerede strejft niveau'et, som var omtrent 3%, men i klareringen af hver enkelt skipper indsneget sig uvægerligt mange nuancer. Toldernes princip synes frem for alt at have været en bestræbelse på at nå den enkleste løsning. Forbavsende ofte lander man på et meget rundt beløb, når et sortiment fortoldes. Lad os som eksempel tage tre af de første skippere, der passerede Helsingør i foråret 1497, åbenbart i maskepi, eftersom de bliver fortoldet på én gang.

De tre skippere kom fra Enkhuizen, Amsterdam og Hamburg, men har vel alle indskibet deres last ved Rhinen. Af 10 1/2 ame rhinskvind blev der givet 3 gylden i told, af 2 amer 1 mark (!),

mens der af hele 315 amer, som man må antage har udgjort den regulære, nye årgang, blev udtaget 11 1/2 ame. Af tolderens korrespondance med kong Hans fremgår det, at han ofte måtte fungere som vinsmager, før større partier blev udtaget til hofholdningen, men dette parti faldt øjensynligt i Hans Pedersens smag. Hvis læseren studser over, at 3% af 315 dog er mindre end 10, iler vi med at tilføje, at Hans Pedersen gav 12 gylden retur og altså pænt betalte for den vin, der oversteg tolden.

Den sidste klarering kompliceredes dog yderligere af, at en stor del af lasten ejedes af den tyske ordens højmester i Preussen, der åbenbart foretrak at være sin egen vinimportør. Øresundstolden var fra fødslen fyldt med politiske implikationer, og tolderen måtte tydeligt gebærde sig med en vis *fingerspitzengefühl*. Hans Pedersen oplyser, at mesterens svend af Preussen slap lidt billigere – 2 amer i told af 13 stykker. »Jeg var ham nådig for mesterens skyld ydermere end de andre«, hedder det åbenhjertigt. Tolderen gjorde altså forskel for at takkes en potentiel allieret af den danske konge. 1497 var som bekendt året, da kong Hans erobrede Sverige, og krigsbegivenhederne skinner lejlighedsvis igennem i Øresundstoldregnskaberne.

Vi bemærker tillige, at vinen øjensynligt ledsagedes af prokurister, der fulgte ladningen til dens bestemmelsessted. Også på dette punkt er Peder Hansens regnskab fra 1528 mere oplysende. Her ses det, at tolderen entrerer om tolden med en såkaldt vinmand, der repræsenterede vinhandleren. En skipper fra Amsterdam »havde en vin-

mand inde, som var Herman Hamborks dreng af Köln«, en skipper fra Schellingwoudes vinmand præsenteres som mester Martins broder, mens en Rotterdam-skipper var »Lodwycks svend af Giødirt« (!). De rhinske vinhandlere og deres svende var velkendte skikkelser både i Helsingør og på Københavns slot, hvor man opmærksomt fulgte specielt vintoldens provenu.

At tolderen populært sagt ofte »sjussede« sig frem til toldbeløbet, ses endelig af denne post. Gert van Santhen, åbenbart en westphalsk købmand, der præsenteres som Albert van Gochs gæst i København,²⁰ »kom her på et hollænders skib og sagde sig at hafve 8 tholaster vin inde og sagde, at halvdelen hørte Albert van Goch til og halvdelen hannem. Gav han mig deraf 4 rhinske gylden«. Som forretningsforbindelse til den formående, københavnske storkøbmand, der drev udstrakte forretninger med regeringen, blev også han utvivlsomt favoriseret.

De rhinske vinmænds opdukken advarer i øvrigt imod at opfatte Øresundstoldregnskaberne alt for bogstavtro, som Nina Bang gjorde, da hun henførte skriverpengene til 1550'erne, hvor de figurerer fast i regnskaberne. Skriverpengene kan belægges allerede i 1440'erne og har utvivlsomt været indlagt i Øresundstolden fra starten. Det er regnskaberne, der ændrer karakter, ikke toldklaringen. Vineksporten er utvivlsomt også foregået på samme måde, blot at det først er i 1528, at vinmændene omtales af Sundtolderen.

Nina Bang antager, at den graduerede skibstold, sondringen mellem skibe

under 30, under 100 og over 100 læster, må være indført mellem 1528 og 1536, men igen er det antagelig udelukkende et spørgsmål om, at regnskabsførelsen har ændret sig, da Peder Hansen efter Grevefejden atter indtog sin plads i Helsingør. Det er nu, han går over til at angive størrelsen, og om skibet var ballastet. Også skibstyper forekommer, vel synonymt med under 30 læster, når det hedder: 1 pinke ladet, mens 1 bojert ladet efter taksten indicerer gruppen under 100 læster. Alt taler for, at disse grænser har været der hele tiden. At man skulle vælge netop de urolige år omkring Grevefejden til en større reform af Øresundstolden er da også yderst usandsynligt.

Reformen indtraf vitterligt i 1548, da Peder Hansen afskedigedes, og i regnskaberne efter Sander Leiels toldertid ses også en fuldstændig ændret regnskabsførelse. Skipperne er nu opdelt i nationale grupper og de nederlandske yderligere efter sejlretning og last. Her er imidlertid næppe heller tale om større ændringer af selve klareringen, udover forhøjelsen i kraft af rosenobeltolden og de nyindførte hundredpendinge, men blot om en mere nidkær og stringent regnskabsførelse, der afløste Peder Hansens angivelige slendrian.

Vi må fastholde, at skibene også i de ældste regnskaber er graduerede efter størrelsen, blot at det alene kan aflæses af toldbeløbet. Både i 1497 og 1503 optræder da også ikke så få skipper, der svarer 2 og 3 nobler. Udtrykt lidt anderledes fastslås det enkle princip i 1522: ballastet 1 nobel, under 100 læster 2 og over 100 3 nobel. Når

antallet af store skibe i de ældste regnskaber ikke er større, har det for øvrigt en naturlig forklaring. I 1472 indførtes »den nye told«, lastetolden på $\frac{1}{2}$ mark dansk af hver læst, som en række nederlandske byer imidlertid købte sig fra ved at yde Christian I store lån. Indtil lånene blev betalt tilbage i 1509, nød disse byer samme privilegerede status som de østlige hansestæder, der ganske vist ikke var fritaget som de vendiske, men dog normalt kun svarede 1 nobel pr. skib.

I 1519 under moder Sigbrits regimente genindførtes lastetolden, denne gang til en takst af 1 gylden pr. 10 læster. Det skete samtidig med, at Øresundstolden flyttedes til København. Men sammen med Christian II forsvandt også lastetolden, og i 1528-regnskabet er der intet spor af den. For det nye styre i 1523 har det været en klog politik at lægge afstand til den fordrevne konges overgreb, som havde fremkaldt voldsomme reaktioner i Nederlandene og hansestæderne. Begge lastetolde bragte i øvrigt Øresundstolden op på det niveau, som den omsider i 3. forsøg nåede med rosenobeltolden af 1548, om end vi nok skal frem til den nordiske syvårskrig i 1560'erne, før moder Sigbrits rekord blev slået – 24 gylden af 1 skib, hvilket svarer til 8 nobler, som en danzigsk skipper i 1521 måtte betale.²¹

Vi er sprunget forbi toldernes aldeles afgørende kriterium, når de klarede: hjemstedet. At nationaliteten indgik centralt i sundtoldernes overvejelser fremgår utvetydigt allerede af det ældste regnskab fra 1497. Til nobeltolden må vi føje endnu et led i Øresundstoldens grundlov. Afgørende var

ikke skipperens, men skibets og godsets nationalitet. Hans Pedersen har noteret flere Danzig-skipper, der giver 2 nobler, skønt de østerske stæder ellers hørte til de mest privilegerede, kun overgået af de vendiske. Den ene »havde Kampen-gods inde«, den andens skib »havde hjemme i Anklam«. Andre manglede papirer. »Han havde ikke breve«, »hans brev holdt ikke på godset«, lyder det mange steder, når en ellers privilegeret skipper måtte erlægge den fulde told. I 1557 er »havde ingen gode breve« næsten en fast vending, der omgående udløser en told på 2 rosenobler.

Billedet af en pragmatisk, individuel klarering tegner sig. En skipper fra Stralsund slipper nådigt med 1 gylden, da det trods alt kun var 9 læster fremmed gods, han havde inde. Tolden fastsættes tydeligt med rund hånd. En anden måtte af med 2 gylden – stadig favorpris – for en last af møllestene, som havde hjemme i Lübeck. Her har det nok spillet ind, at Lübeck ligesom Stralsund hørte til de ellers toldfrie stæder, men grundloven var altså meget snedigt fra dansk side indrettet ubønhørligt således, at fremmed gods og hjemsted udløste told også fra privilegerede stæder. I 1557 takseres det uvægerligt til 3 rosenobler, når skibet havde anløbet flere havne.

Skibsfarten var baseret på parthavere fra forskellige byer, som vi allerede har observeret, og det vidste man naturligvis godt i Helsingør. Af utallige eksempler blot dette ene. I 1528 måtte Peter Krøger af det ellers så forvante og privilegerede Lübeck betale 2 nobler. Han »havde skotsk gods inde, og hans skib hørte halvdelen hjemme i

Riga«. Den mindste slinger i valsen kostede straks lidt primitivt, men i grunden ganske effektivt 1 fuldvægtig nobel, idet vi for princippet skyld tillader os at se bort fra, at Peter Krøger uden tvivl betalte i rhinske gylden. Nobel-fanen holdt man tydeligt meget højt i Helsingør.

Om en Danzig-skipper hedder det: »Jeg gav ham toldfri for min herres nådes skyld«, idet skipperen i 1496 havde overført en dansk diplomat til England, og i 1497 havde skænket dronningen en gave »mere end tolden var tørss (!?) værd«. Selvfølelsen lyser ud af bemærkningen. Øresundstolderen kunne være streng, når skibspapirerne ikke var i orden, men vise mildhed i andre tilfælde. En del skippere i krigsåret 1497 fik lov at slippe for tolden, fordi de var blevet plyndret af danske orlogsskibe eller i et enkelt tilfælde ligefrem skudt læk.

Det er lidt påfaldende, at så mange skippere fra privilegerede steder, der kunne have sluppet gratis eller i hvert fald billigt gennem tolden, mangler skibspapirer eller kun kan forevise utilstrækkelig certifikation. Årsagen må vel søges i handelslivets strabadser. En anden sag er, at man på baggrund af Øresundstoldens senere historie kunne spørge, hvor meget der smugledes? I 1542 anføres godt 300 skippere fra de vendiske steder, der »ingen told har givet, men havde deres besvorne certifikation på deres egne skib og gods«. Ud for hver eneste skipper notes: gav intet. Det ville være mærkeligt, om ikke der gemte sig nogle »lurendrejere« iblandt dem.

Muligheden af et toldeftersyn antydes ikke i regnskaberne. Vi skal vist

helt frem til 1540'erne, før tanken ventileres - og da rent teoretisk og af strategiske årsager. 100-pendingene i 1550'erne betød, at tolderne faktisk gennemgik hele lastens indhold af de engelske og skotske skibe, 1558 også hollændere, samt skibene fra det øjensynligt blomstrende Emden, men af den faste vending »efter sit registers lydelse« fremgår, at man nøjedes med at kigge i papirerne. En sag om en bedragerisk svensk skipper, der blev slået for retten i København i 1558, angik typisk et falsk kongebrev, han havde fremvist i Helsingør. Derimod kendes ingen eksempler på, at man har kontrolleret ladningen.

Det nærmeste, vi kommer den årvågenhed, der traditionelt forbindes med toldere, er et »glarvindue«, som Hans Pedersen i 1503 på kong Hans' udtrykkelige ordre tog skridt til at installere »her«, altså på toldboden. Der indkøbes 1 skippund bly, vistnok af en passerende skipper, og i Lübeck glas til »for(skrev)ne vindue« - nok et af Danmarkshistoriens ældste, der kan dokumenteres - hvorfra tolderen formodedes at følge skibene, når de kastede anker på Helsingørs red.

Tariffer

Et større regnskabsopgør på Københavns toldbod den 14.-15. juli 1547, da Peder Hansen aflagde regnskab for de sidste fem års Øresundstold, er det første tegn på, at regeringen var begyndt at interessere sig for Sundtoldens takster.²² Det var i sig selv usædvanligt at gribe så langt tilbage, da tolderen dog allerede havde aflagt regn-

skab hvert år. Endnu mere påfaldende virker det, at regnskabet indeholder nogle ganske vist summariske bemærkninger om taksterne, der med lidt god vilje berettiger til at karakterisere regnskabet som Øresundstoldens ældste toldrulle.

Hidtil har vi været henvist til at aflæse taksterne indirekte i Øresundstoldregnskabernes posteringer. Når de her bliver udtrykkeligt fastslået, vidner det om, at taksterne under det to dage lange regnskabsopgør må have været genstand for diskussion. Overfor Peder Hansen sad tre politiske sværvægttere: rigsråd Anders Bille, statholder og admiral Mogens Gyldenstjerne og rentemester Joachim Beck. Mellem linierne i regnskabet fornemmes tydeligt, at de tre herrer stillede spørgsmål.

Naturligt nok startede man med vintolden, der straks defineres som »hver tredingende (30.) ame«, som vi allerede af os selv har regnet ud. Der tilføjes: »eller for hver ame 6 guldgylde«. Skibstolden krævede først en definition af de fremmede skibe, der svarede tolden. De angives som »hollændere, zeelændere, brabantere, frantzoser, fleminger (fra Flandern), bremere og portugalesere«, mens man øjensynligt har glemt englændere og skotter. Tolden fastslås som den 1-2-3 nobel-takst, som vi allerede har mødt. De toldpligtige hansestæder, kaldet de østerske og preussiske stæders skibe, får ligeledes efter bogen prædikatet: af hvert skib 1 nobel. Om en af Øresundstoldens specialiteter hedder det endelig: »Told af fremmed kobber i gylde af hver læst er 2 gylde«.

De anførte takster er i og for sig velkendte og ordinære. Det bemærkelses-

værdige består i selve dette, at de fastslås. Efter Peder Hansens afsættelse og arrest i marts 1548 kom Sundtoldens takster selvfølgelig endnu mere i søgelyset, og i skarp kontrast til det foregående århundredes tavshed vrimer det nærmest med toldruller i de følgende år.

Her må forfatteren straks bekende sin videnskabelige fallit. Den første og ikke mindst interessante skal angiveligt have været Peder Hansens egen forklaring på Øresundstoldens satser og opkrævningsmåde, som han blev afkrævet ved sin bratte afsked for, at efterfølgeren kunne have noget at rette sig efter. Pinligt nok har jeg været ude af stand til at opspore Peder Hansens »testamente«, kaldet »Des Zolner Peter Hansen Register«.²³ Jeg leder stadig.

Dommen over Peder Hansen udgør i sig selv det bedste bevis på, at Øresundstolden i sine første 120 år havde klaret sig uden en egentlig toldrulle. Tolderen blev dømt alene med den begrundelse, at han havde svigtet den troskabsed, han havde aflagt overfor kongen og riget. En toldrulle kunne man ikke påberåbe sig. Det blev der nu rådet bod på.

Et første, ret særpræget forsøg blev allerede gjort under processen, da et stort antal skippere blev indkaldt som vidner og måtte forklare, hvad de havde givet i told i Helsingør.²⁴ I to omgange, den 23. juli og den 6. august 1548, blev et tilfældigt udsnit af skippere, begge gange 30, underkastet et indgående forhør af selveste rigshofmesteren, Eske Bille, den nye rentemester, Eskil Oxe, og den nye Øresundstolder, Sander Leiel. Indirekte udgør de mange, meget detaljerede forklaringer også en form for toldrulle.

De i alt 60 skipperes forklaring, hvoraf ganske vist enkelte viste sig at være uden interesse og affærdigedes med begrundelsen: »var det hans første rejse«, skulle naturligvis tjene til at underbygge anklagen mod Peder Hansen, men afgivet under ed og foran et yderst sagkyndigt panel er de utvivlsomt yderst pålidelige.

En anden synsvinkel anlægges i en samtidig betænkning, der afslører regeringens interne overvejelser og indledes uformidlet: »Først at alle hånde slag(s) hedt vin og andre fransk vin, som føres igennem Øresund, skal tages af til told den 30. penning lige ved den rhinske vin«. ²⁵ Betænkningen stiller spørgsmålstegn ved en række punkter – skotters skibstold, den svenske toldfrihed, Danzigs kobbereksport og de vendiske stæders toldfrihed for vin – hvor man åbenbart overvejede at sætte ind.

Endelig fulgte den 8. juli 1550 Øresundstoldens første officielle toldrulle, udstedt af Christian III og kaldet »denne Vor toldseddel«. ²⁶ Denne ældste egentlige toldrulle var dog ikke mere officiel end, at det indskærpedes tolderen, Sander Leiel, at han holdt ordren hemmelig »og ikke lader den søfarende mand eller andre det af dig formærke eller forfare«. Et hemmelighedskræmmeri, der fulgte Øresundstolden i hele dens storhedstid, indtil Christian IV spændte buen for højt.

Den umiddelbare anledning til ordren eller rettere instruksen fra 1550 var de spændte forhandlinger med Nederlandene efter rosenobeltoldens indførelse, som endte med, at man fra dansk side på nogle punkter måtte gøre indrømmelser. Toldrullen er altså udelukkende beregnet på Nederlande-

ne, mens alle andre skibe af tolderen »skal så holdes med i toldens rettighed at oppebære, som man den hertil oppebåret og anammet hafver«. Lidt modstridende hedder det senere om al anden tolds rettighed, der må opfattes som andre end Nederlandene, som instruksens gjaldt, at den skal »fordres og oppebæres, som rullen fordrer og udviser«.

Fandtes der alligevel en ældre toldrulle? Lad spørgsmålet tjene som endnu et eksempel på, at Øresundstolden stadig rummer udfordringer, dybder og gåder, som er værd at udforske.

Noter

1. Se min artikel: Er Øresundstolden en messe værd? Zise 1999.
2. M. Venge: Fra åretold til toldetat. Dansk Toldhistorie I. Kbh. 1987 s. 107-108.
3. Sst. s. 102.
4. Øresundstoldregnskaberne 1497, 1503, 1528, 1542-1548, 1557, 1558, Rigsarkivet. Regnskaberne 1536-1541 er ikke benyttet. Jf. generelt Bjørn Poulsens knappe, men koncise oversigt i Dansk søfarts historie I. Kbh. 1997 s. 195-207 samt Dansk Toldhistorie I s. 83-137. Når kildehenvisninger i det følgende savnes, henvises til den sidste fremstilling.
5. Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund I. Kbh.-Leipzig 1906 s. IV-VII.
6. Sst. s. 18.
7. Desværre mangler regnskaberne fra Sander Leiels egen toldertid, inden toldskriver Jens Mogensen tiltrådte. Vi er altså afskåret fra at kontrollere Hans

Brandts passage i 1556. Man må forestille sig, at peberet først blev solgt efter, at han i eftersommeren 1556 havde forladt Danzig, hvilket forklarer, at der gik mere end et år, før han på tilbagevejen i 1557 kunne attestere dets pris.

8. Ikke at forveksle med tolden af byen Helsingør. Når Poul Enemark anfører fem indbetalinger af Helsingørtolden i statsregnskabet 1523-1524 (Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede I. Århus 1971 s. 79), hidrører kun de fire fra Øresundstolden. Den femte er Helsingørs egen told. Først i 1550'erne vinder udtrykket tolden i Øresund frem, således kvitteringen til Sander Leiel af 14. december 1556, Kancelliets Brevbøger 1556-1560. Kjbh. 1887-1888 s. 59. Udtrykket anvendes her som kontrast til de nyindførte 100-pendinge, der svares af skotter, engelske »og Thorn i Polen«.

9. Danske Kancelliregistranter 1535-1550, udgivet af K. Erslev og W. Molle-rup. Kjbh. 1881-1882 s. 353.

10. Se Ole Degns artikel i Zise 1998 s. 93-98 samt Poulsens bidrag, anført i note 4.

11. Astrid Friis i Festskrift til Erik Arup. Kbh. 1946 s. 168, Poul Enemark i Zise 1983 s. 109.

12. Se illustrationerne i Dansk Toldhistorie I s. 89 og Zise 1983 s. 110. Peder Hansen skriver nob eller nobel, men afsluttet med en svunget streg, der må opfattes som en forkortelse (Zise 1981 nr. 1 s. 1 og 11).

13. Enemark, Zise 1983 s. 108, taler træffende om regningsmønt.

14. Tabeller over Skibsfart og Varetransport I s. 4.
15. Jf. P. Enemark i Zise 1983 s. 106.
16. Danske Magazin 4, II. Kjbh. 1873 s. 99.
17. Se senest Enemarks fortrinlige artikel om Peder Hansen-sagen i Zise 1983 s. 93-115.
18. Jf. Karen Hjorths morsomme portræt i Festskrift til Thelma Jexlev. Odense 1985 s. 95-103.
19. Christian III's Rentemesterregnskaber III 1556. Kbh. 1999 s. 94, 96.
20. Goch og Xanten ligger begge ved Rhinen i det gamle hertugdømme Kleve.
21. En vintold på 26 gylden forekommer dog i 1542, men vinen fortoldedes jo også som lastetold. I 1557 betalte en købmand fra Deventer 95 daler for vin »skibet her igennem Sundet«, men dog på tre skibe. Når det drejede sig om så store beløb, kunne man altså ikke opretholde kravet om guldmønt, der ret beset også beroede på »en fiks idé«.
22. Rigsarkivet, indlagt i pakken Øresunds Toldregnskaber 1542-1548. Jf. den i note 9 nævnte kvittering af 16. juli.
23. Se A. Friis' henvisning i Festskrift til Arup s. 174.
24. Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Span-ske Nederlande A II.
25. Danske Kancelli B 46 Diverse Nr. 77 d (her dateret ca. 1557-1558).
26. Danske Kancelliregistranter 1535-1550 s. 445-446.

Strandkontrolløren i Klitmøller

af Niels Geert Bolwig og Mikael Venge

Vendsyssel, Thy og Hanherreds barske, storslåede kyster mod Vesterhavet var endnu i begyndelsen af 1800-tallet skueplads for en betydelig skudehandel og bød samtidig forvorpne smuglere de bedste vilkår. På toldkammeret i Thisted var man klar over miséren, og i 1819 indsattes en lokal klitbonde som strandtoldbetjent i Klitmøller, men hans indsats viste sig lidet effektiv. Det hører til sjældenhederne, at de handlende ligefrem gør ophævelser over, at statskassen snydes, men i 1835 klagede købmandslavet i Ålborg over den ubillige konkurrence, som smugleriet på Vesterhavskysten påførte dets medlemmer. Man gjorde opmærksom på, at næppe en tiendedel af det ind- og udførte blev fortoldet, og ni købmænd bevidnede, at der var blevet givet dem tilbud på toldfri leverancer af sukker, kaffe og andre varer.¹ Klagen havde virkelig effekt, og i de følgende år indsatte Generaltoldkammeret toldere langs hele Vesterhavskysten.

På Hillerslev-Hundborg herreders forstrande med bopæl i Klitmøller beskikkedes den 31. oktober 1835 Carl Bolwig (1806-1875) som strandkontrollør, efter at den uduelige strandtoldbetjent var afskediget. Hermed havde man øjensynligt fundet den rette mand til den rette post. Allerede i samtiden gik der frasagn om den brave strandkontrollør i Klitmøller og hans heroiske kamp mod smuglerne, og efter sin død blev Bolwig nærmest

en myte. På de følgende sider skildres hans levned, som det tegner sig, når man med opladt, men nøgternt sind dykker ned i arkiverne.

Carl af Tveden - uægte

Carl Bolwigs fader hed Lauritz Bolwig (1777-1849), og han viser sig at udgøre et mindre mysterium. Slægten Bolwig var en velstående godsejerslægt, og Lauritz Bolwig fødtes som ældste søn af herremanden på Bøgsted ved Hjørring, ritmester Enevold Bolwig.² Hans to yngre brødre gjorde karriere, den ene som godsejer og branddirektør på Hjørringegnen, den anden som brygger og rodemester i København. Strandkontrollørens fader, herremandens ældste søn, ser derimod ud til at have været et sært udueligt væsen. I en sen optegnelse hedder det vistnok om ham: »men den stakkels dreng havde intet nemme og lærte intet«. Man kan gisne om et ungdomssløvsind eller en anden defekt. Et faktum er, at fødslen af den lille Carl – og den besvangring, der må antages at være gået forud – er noget nær den eneste aktive handling, som Lauritz Bolwig ser ud til at have begået i hele sit lange liv.

Om denne skelsættende begivenhed vides kun, at den fandt sted efter en større omvæltning indenfor familien Bolwig. I 1804 solgte den gamle ritmester Bøgsted for 51.441 rigsdaler til et

konsortium ledet af en af tidens jordspekulanter, kammerråd Arenth Rasmussen, kaldet herregårdsslagteren. Året efter i 1805 sørgede samme Rasmussen for, at det noget mindre gods Lengsholm blev solgt til Knud Bolwig, Lauritz Bolwigs yngre broder, der på denne måde fik foden under eget bord og snart indtog sin plads indenfor Vendsyssels kleresi af godsejere. Prisen for Lengsholm var 12.000 daler. Broderen i København er vel også blevet forsørget. Han ejede en gård på Gammel Torv, hvor den gamle ritmester i øvrigt døde hos sin søn i 1817. Øjensynligt var der tale om en større familierokade, hvor man fornemmer, at ikke mindst den snilde kammerråd Rasmussen havde en finger med i spillet.

Men nu Lauritz, oftest ganske uformelt kaldet Lars, som vi har udråbt til familiens sorte får? Også ham blev der

naturligvis tænkt på, men i en mere beskeden målestok. Dagen før købet af Lengsholm blev gården Overskov ved Åsted øst for Hjørring solgt til ham for 2.750 rigsdaler. I kølvandet på landboreformerne foregik der i disse år en vældig handel med tidligere fæstegods, der solgtes til selveje, og her fandt man altså en passende ejendom, som Lauritz Bolwig kunne overtage. Det virker, som om han håndfast blev »anbragt« for, at han dog kunne være forsørget.

Håbet om, at Lauritz skulle finde sig til rette på det ganske anselige og næsten standsmæssige Overskov, blev dog ikke indfriet. For det første indtraf nu den omtalte, skelsættende begivenhed. Lauritz var på dette tidspunkt sidst i tyverne, og man kan gætte på, at han efter familierokaden har fået lidt længere tøj. I hvert fald lykkedes det ham under ukendte oms-

På sporet af strandkontrolløren. Niels Geert Bolwig har fundet frem til sin fjerne slægtnings barndomshjem, skovløberhuset i Bangsboskoven, der viste sig at være indrettet som naturskole (foto: Bengta Broby Bolwig).

tændigheder at plante spiren til den lille Carl, den senere strandkontrollør.

Carl blev vistnok født den 11. oktober 1806 og døbt i hvert fald ubestrideligt den 9. januar 1807 i Karup kirke ved Sæby. Moderen hed Ane Christensdatter (1778-1836). Hun var altså Lauritz Bolwigs jævnaldrende og nærmest en gammel pige, selv om man i en nøjsom tidsalder yndede de såkaldte lange forlovelser. Forældrene var dog ikke gift. Man aner en mindre skandale, men det forekom trods alt, og vi indskyder hastigt, at Lauritz og Ane faktisk blev gift på et senere tidspunkt, om end muligvis først efter mange års forløb.

Det besynderlige er den måde, hvorpå den lille Carl fremtræder i kirkebogen. »Carl af Tveden – uægte«, står der. Den uægte fødsel tog man ad notam, begge forældre synes dog at have medvirket ved dåben. Mysteriet består i det gådefulde Tveden. Mærkværdigvis synes kammerråden, hvis karakteristiske profil allerede er tonet frem et par gange i baggrunden af denne skildring, at have boet med sin familie på gården Tveden, der ligger 3–4 km nordvest for Karup kirke.³ Da Arenth Rasmussen i 1812 fik døbt sin egen lille søn i Karup kirke, omtales han på samme måde som »Julius af Tveden«. Har den formående kammerråd, som allerede havde ordnet Bolwig'ernes salg og køb af ejendom, også taget hånd om familieskandalen og diskret installeret moderen på Tveden, hvor lille Carl er kommet til verden? Alt dette kan vi kun gisne om. Sikkert er dog, at den vordende strandkontrollør fødtes på et af de skønneste steder i Danmark, hvorfra der er vid udsigt over Vendsyssels bakker og dale.

Om forældrene levede sammen på dette tidspunkt er vel tvivlsomt, men senest i 1810 er Lauritz, Ane og Carl velsagtens blevet forenede og udgjorde herefter en lille familie. I 1810 solgte Lauritz Bolwig nemlig Overskov og erhvervede i stedet et hus i Sdr. Bindslev, som ser ud til at have været Ane Christensdatters fødeby. Lauritz og Ane er altså blevet installeret i beskedne omgivelser i denne vendsysselske landsby, hvor de har boet omgivet af hendes familie. Men i 1817 blev huset i Sdr. Bindslev solgt. Måske er der tilflydt Lauritz en arv efter faderens død samme år?

Endelig fandt familien sit blivende sted. Den gamle herregård Bangsbos jorder blev udstykket i disse år, og Lauritz Bolwig erhvervede en parcel af udstykningen, et skovløberhus i Bangsboskoven, hvor Carl Bolwig voksede op.⁴ Forandringen medførte, at han blev konfirmeret 1821 i Flade kirke ved det senere Frederikshavn. Familiens hjemsted angives her meget træffende »i Skoven«. En opvækst ved Bangsbo strand rimer desuden fortræffeligt med de færdigheder i at »plaske husvant til søs«, som den senere strandkontrollør og forbjergjer i redningsvæsenet uomtvisteligt besad. Vi noterer, at konfirmanden fik prædikatet duelig i kristendomskundskab og sædelig i opførelse. På moderne dansk: en god dreng.

Her på Bangsbo strand døde Ane Christensdatter Bolwig i 1836. Strandkontrollørens moder gik altså i sin grav som ægteviet hustru. Til overflod oplyses det i kirkebogen, at hun var gift med »indsidder Lars Bolwig på Bangsbostrand«. Indsidder er på landet det ydmygste af alt. En familie, der vel

opretholder egen husholdning, men ikke selv ejer sin bolig. Måske var ægteparret under Anes sygdom flyttet fra skovløberhuset? Afgunden mellem den vendsysselske herregård, Lauritz Bolwigs rige barndomshjem, og gården, senere huset og velsagtens til sidst hytten syd for Frederikshavn må efter tidens forhold betegnes som lidt af en dérouté, men vi stoler på, at den nu voksne Carl har været sine forældres håb og støtte.

Klitmøller

Så vidt den mystiske barndom. Vi kan blot konstatere, at den senere strandkontrollør førte en blandet baggage af fornemme aner og sundt bondeblod med sig. Den voksne Carl Bolwig dukker op som ugift told- og konsumtionsbetjent i Vejle i 1831, hvor han boede i Consumtionshuset i Søndergade, altså nærmest på en kaserne.

I ansøgningen kommenterer han diskret sin baggrund: »født af agtbare, men uformuende forældre måtte jeg tidligt drage ud fra mit fædrenehjem«. Det fremgår videre, at han kom ud at sejle, at han havde bestået navigationseksamen, og at han i et år havde virket som skipper i Frederikshavn. Som begrundelse for ansøgningen angiver

han, at han »stedse har nærret en særdeles attrå efter at blive ansat i toldfaget«. Den virkelige sammenhæng er nok den, at farbroderen i København i 1827 havde opgivet sit bryggeri og i 1829 blev ansat som toldbetjent. Åbenbart havde familien forbindelser, og mon ikke Carl har skrevet sin ansøgning i vished om, at den nok ville blive imødekommet? Når han netop ansøgte om at blive undertoldbetjent i en af rigets købstæder, virker det, som om stillingen i Vejle allerede er blevet stillet ham i udsigt.

Hele hans voksne liv, som vi kan følge, udspiller sig herefter indenfor toldvæsenets rammer. Fire år efter sin selvstændige entré i historien giftede han sig med den syv år ældre Ingeborg Thrane fra Skagen (1799-1887), der var enke efter en kollega, toldbetjent Andreas Røn. Den store lidenskab har der altså næppe været tale om, men velsagtens om et fornuftsparti. Carl Bolwig stod overfor et afgørende spring i sin løbebane, hvor en ordnet husførelse måtte anses for påkrævet.

Det var altså som nygift, at Carl Bolwig den 1. december 1835 tiltrådte stillingen i Klitmøller.⁵ Et morsomt vidnesbyrd om hans virksomhed som nyankommen findes i en særpræget vejrrjournal, som blev ført af Klitmøllers førende reder i 1830'erne, Christen

allerværdseligst:

Carl Lauritz Bolwig.

Carl Bolwigs ansøgning af 18. oktober 1830 om at blive ansat som undertoldbetjent. Hans underskrift viser, at han førte mellemnavnet Lauritz efter faderen. Han var på dette tidspunkt 24 år og skipper i Frederikshavn. Den stedlige overtoldbetjent anbefalede ham som en meget ædruelig og pålidelig ung mand.

Pedersen Hausgaard. Under den 13. august 1836 hedder det: »Den dag bløu inspeseret her i huuset af P. Nyborg og controlørebetienten Bolwig efter kontrebang-vare og hos Anders Dragsbech«. ⁶ Åbenbart anvendte man endnu den franske udtale af ordet kontrebande. Måske betroede han ikke vejjournalen sine fjendtlige følelser, men vi vælger at tage Hausgaard på ordet, når han noterede sig toldinspektionen tilsyneladende velvilligt, som om skorstensfejeren havde været på besøg. Velviljen kan selvfølgelig også skyldes, at tollerne ikke fandt smuglergoods.

Der gik senere frasagn om Bolwigs kamp for at finde en bolig, der blev saboteret af træske modstandere i det storsmuglende klitmiljø. Zises læsere bliver ikke sparet for et par af disse skrøner, men her forsøger vi endnu at holde benene på jorden. Det er notorisk, at Bolwig umiddelbart efter ankomsten til Klitmøller erhvervede sig den ejendom, som hans forgænger havde boet i, og hvor han og Ingeborg blev boende indtil 1870. Ejendommen er nu forsvundet, men kendes fra et gammelt fotografi.

Ved folketællingen 1840 får vi lejlighed til at kigge indenfor i denne bolig, det såkaldte 10. hus i Klitmøller, som det viser sig, at Bolwig delte med en større husstand. Ægteparret Bolwig havde både hans gamle fader, Lauritz på 65 år, som vi allerede kender, og hendes gamle moder på 75 boende, desuden to tjenestefolk, en mandlig tjenestekarl og en ung tjenestepige. Altså seks voksne personer. Lauritz Bolwig tilbragte hele sit otium hos sønnen og endte sine dage 73 år gammel i Klitmøller i 1849. Svigermoderen var død

året før. Til gengæld ses det i folketællingerne, at ægteparret også havde plejebørn boende. Der har altså været mange munde at mætte i strandkontrollørboligen. Man forstår, at Carl i 1839 indsendte en allerunderdanigst promemoria, der lød: »forund mig et lille tillæg til lønnen«. ⁷

Vi antager, at han umiddelbart efter moderens død har hentet sin fader, hvis midler vel trods alt kunne bidrage til husholdningen i det barske Klitmøller, selv om Carl i sin ansøgning fra 1830 havde anført, at han var sine gamle forældres eneste støtte. Generaltoldkammeret bidrog med et lån på 320 rigsbankdaler, der dog var betalt tilbage i 1845.

Uden at de nærmere omstændigheder kendes, må vi konstatere, at Bolwig kom til at sidde i en solid ejendom med et jordtilliggende, som det var nødvendigt for at føre en passende husholdning. Et særligt virkefelt, som utvivlsomt bidrog til at styrke hans lokale renommé, fandt han som forbjerger i bjergelavet. Thisted Amtsavis den 7. april 1846 indeholdt en begejstret omtale af strandkontrollørens indsats som redningsmand, der nærmest må opfattes som et vink til myndighederne om, at Bolwig havde fortjent samme hæder, der netop var overgået nogle redningsmænd ved Blokhus.

Den anonyme skribent, hvis bidrag Amtsavisen lidt forbeholdent gengav under overskriften: »Forlangt Indrykkelse«, dvæler i overstrømmende vendinger især ved Bolwigs indsats den 6. september 1843, da han sammen med otte fiskere fra Vorupør undsatte galeasen Elvina, der var på vej til Stettin med jernbaneskiner. Elvina havde i en

forrygende storm knækket masterne, men bragtes flot, da Bolwig sammen med tre unge, ugifte fiskere blev ombord, mens kaptajnen og et antal skadede søfolk blev sat i land. I endnu et begejstret indlæg i Thisted Amtsavis den 11. september 1847 prises hans forsøg med en lille kanon, der kunne skyde en line ud til de skibbrudne. I dette indlæg omtales Bolwig som en erfaren sømand. Kampagnen bar for så vidt frugt, som strandkontrolløren virkelig i 1851 blev hædret med Dannebrogstegnet.

Her ville levnedsskildringen af Carl Bolwig være ebbet ud, hvis ikke han efter sin død havde fundet endnu en entusiastisk portrættør, som er den egentlige anledning til, at vi blev opmærksomme på hans skæbne. Når vi har gemt omtalen af dette posthume portræt, skyldes det, at forfatterens forsøg på at riste den brave strandkontrollør en minderune virker temmelig svulstigt og heroiserende. Rent ud sagt opfatter vi det snarere som litteratur end som en historisk biografi. Det rummer dog også mange realistiske og tidstypiske træk og fortjener ubetinget at fremdrages netop i dette tidsskrift.

To højremænd

Portrættet af Carl Bolwig og hans heroiske kamp mod smuglerne på den lovløse Vesterhavskyst er forfattet af Bolwigs yngre ven, politikeren Jens Christian Jagd (1821–1895), der angiveligt lærte Bolwig at kende, da han som 14-årig dreng kom til Vejle.⁸ At han trådte i forbindelse med strandkontrol-

løren i det fjerne Klitmøller hænger dog nok i virkeligheden sammen med 1800-tallets grasserende lidenskab for landvindingsprojekter.

Jagd var en af tidens farverige skikkelser, hvis røst hørtes i provisorietidens forfatningskamp. Egentlig var han skolelærer, men havde som ganske ung taget patent på et dampdrevet pumpeværk og drog til England for at uddanne sig videre. Da Treårskrigen brød ud i 1848, vendte han som en god patriot straks hjem for at deltage. Han udmærkede sig som anfører for et frikorps og blev hårdt såret ved Isted. Pyntet med disse laurbær gik han ind i telegrafvæsenet og deltog i anlæggelsen af telegraflinier, også i Vendsyssel, og fra 1858 kastede han sig over udtørringen af Sjørring sø i Thy.

Samtidig havde Jagd indledt en politisk karriere og sad i Folketinget for Svendborgkredsen i de første år under den frie forfatning, men i takt med, at hans interesser rykkede nordenfjords, stillede han op i Thistedkredsen, hvor han blev valgt i en længere årrække. Udtørringen af Sjørring sø var dog tæt på at ruinere ham, og i 1866 måtte han trække sig ud af projektet. Jagds redningsmand blev hans partifælle, den senere kultusminister, Jakob Scavenius, der afkøbte ham det lille gods Egebak-sande vest for Thisted, som han dernæst generøst overlod ham i forpagtning.⁹ Velsagtens også takket være sine politiske forbindelser, som under Estrupiatet sad tungt på magten, blev han i 1878 amtsforvalter i Kolding, 1882 i Thisted og endelig 1886 i København, hvor levnedsskildringen af Bolwig må antages at være skrevet.

I Thy kunne Jagd forny bekendtska-

bet med strandkontrolløren i Klitmøller, hvis da ikke forbindelsen i drengeårene er et litterært kneb, der tillader forfatteren at optræde som fortæller. Beretningen er tydeligt først skrevet efter Bolwigs død. Begge var ivrige højremænd, og ligesom Jagd protegeredes af den formående kultusminister mod diverse gentjenester, stod han antagelig selv i et lignende patroniserende forhold til den kongetro strandkontrollør, som det anes mellem linierne.

Den uægte fødsel omtales naturligvis ikke i Jagds portræt af hædersmanden. I samtidens øjne har pletten næppe været anset for særlig graverende, og om Bolwig følte sig tynget af den, fremgår heller ikke. Jagds ærinde er et ganske andet. Han benytter Bolwigs levned til krasse udfald mod det fremspirende folkestyre.

Efter hans lidt krakilske opfattelse

kendetegnedes demokratiet ved, at galehusene fyldtes, mens han som kontrast peger på enevældens samfund, hvor klasserne trivedes i et »hjerteligt samliv«, men altså kendte deres plads. Den djærve smed, den evig forsorne skomager, den vindige skrædder og den kraftige, af plat humor sprudlende sømand var sympatiske skikkelser efter hans hjerte, mens de unge i 1880'erne prægedes af egenkærlighedens dæmoner og tidens modesygdom, blasertheden. Jagd fremhæver i stedet de gamle dages spænding og lidenskab – og med disse betragtninger har han vistnok forestillet sig at skærpe læserens appetit på beretningen om den heroiske tolder. Portrættet af Bolwig bør utvivlsomt ses som udtryk for et kulturpolitisk højres fribytteriske menneskesyn, præget af en forkærlighed for rask dåd og de gamle dyder.

Efter Bolwigs tid opførtes en strandkontrollørbolig i Klitmøller. Toldskiltet er Frederik VIII's. Foto ca. 1906 i Told • Skat-museet.

To smuglerreder

Det har tydeligt været Jagds tanke, at beretningen skulle trykkes. Den blev udstyret med den inciterende titel »Toldere og Syndere« og krydredes yderligere med et par drabelige smuglerhistorier fra hans barndom i Fredericia. Allerede i de første linier anslås kulørte, populære toner, der skulle fange læseren:

»En skonnert ankrede lidt før solnedgang i Møllebugten, og den kommende nat, der var mørk og sludfuld, skjulte hurtigt både skonnerten og den omgivende kyst«, lyder optakten, og han fortsætter: »Lidt over midnat kom en række tungt belæssede vogne kørende fra stranden ved Møllebugten hen over dæmningen, der adskilte fæstningsgraven fra Lillebælt«. Historien ender burlesk med en sønderreven buksebag, der afslører smuglernes hovedmand.

Burlesk ender også historie nr. to, hvor den tjenstivrige, patruljerende toldbetjent går glip af en fed slagteko, som en mørk nat smugles ad et vade-sted over fæstningsgraven. Betjenten afviser ellers indigneret et tilbud om 5 rigsdaler i »stikpenge« og alle påberåbelser om gammelt venskab fra den formastelige smugler, men må alligevel se koen »praktiseret bort« og bliver til grin for hele byen. Sympatien i disse historier er i modsætning til den følgende levnedsskildring åbenlyst på smuglernes side.

Efter denne optakt forlægges scenen til Vejle i året 1835, hvor Jagd angiveligt som stor knægt skulle have stiftet bekendtskab med den 15 år ældre Carl Bolwig. Bekendtskabet uddybes dog ikke udover bemærkningen: »Jeg så

Bolwigs mandige ansigt gløde af harme«. Til gengæld giver han en ret indgående skildring af Vejle som et toldsted, hvis toldpersonale »for størstedelen bestod af ældre, til dels udlevede folk, hvoraf enkelte også muligens fandt deres fordel ved at se igennem fingre med smuglerne, thi det var en velbekendt sag, at ikke få af byens indvånere havde deres indtægt fra denne kilde«. Han tilføjer, at smuglerne i Vejle »udgjorde en velorganiseret bande, hvoriblandt der fandtes mange smukke og kraftige mænd, hvis djærve, dristige ansigter det var mig en komplet nydelse at studere«. Jagd skildrer videre en lokal kraftkarl i beundrende vendinger. Tør man gætte på Carit Etlar som et litterært forbillede? Måske også Prosper Mérimées eksotiske smuglere, der blev til operaen Carmen.

Kampen mod smugleriet i Vejle måtte næsten anses for tabt, da smuglerne nød borgernes helhjertede støtte og let kunne holde sig skjult. Indtil altså vor helt træder ind på scenen. Baggrunden for hans opdukken i Vejle kender vi ikke. Man kan kun gisne om, at Bolwig ved protektion har fundet sig et levebrød i toldetaten efter at have sejlet nogle år. I hvert fald finder vi ham fra 1831 som konstitueret toldbetjent i Vejle, hvor han gjorde tjeneste under den ligeledes nyudnævnte toldkontrolør Ibsen.

Lars Ibsen steg hurtigt i graderne og blev overtoldinspektør i København. Beretningen følger i stedet hans undergivne, betjent Bolwig. De to toldere skildres som diametrale modsætninger. Ibsen var en stille, fintbygget skikkelse, der virkede på de indre linier, hvor man hurtigt sporede en påfaldende foran-

Amtsforvalter J.C. Jagd (1821–1895), Thistedkredsens mangeårige folketingsmedlem og forfatter til »Toldere og Syndere«, levnedsskildringen af den brave strandkontrolør Bolwig (foto: Det kgl. Bibliotek).

dring i toldernes embedsiver og agtpågivenhed. Denne fortjentstfulde indsats rækker dog ikke helt for Jagd. »Bolwig derimod var af en helt anden kaliber«, hedder det med tilfredshed. Vor helt beskrives som »en kraftig, næsten imponerende skikkelse med et djævrt, åbent ansigt, hvoraf mod og ærlighed lyste«. Øjensynligt forudskikker Jagd hans kommende virke i Klitmøller, da han meddeler om Bolwig, at han løste sin opgave, kampen mod smuglerne, således, »at selv de forvorneste af disse lærte at respektere ham«.

Først må vor helt dog igennem megen modgang, »hvori forbitrelsen, hadet og uviljen brugte ethvert middel,

som man turde anvende imod ham«. På en vis selvpålevelse tyder atter Jagds bemærkning om, at hvis et foretagende mislykkedes for ham, »da kunne man se vidnesbyrdet derom på alle de glade ansigter, som man mødte i løbet af dagen«. Specielt gjaldt dette Bolwigs indsats mod smugbrænderierne på landet, »der i den grad formindskede statsindtægterne af brændevinsproduktionen, at man nu ville anse det utroligt. Forfølgelsen af disse smugbrænderier var imidlertid både vanskelig og farlig, da hele befolkningen her tog energisk parti imod toldvæsenet og søgte at forhindre opdagelsen af brænderierne, der kun arbejdede om natten i ukendte lokaliteter. På dette område førtes kampen imod toldvæsenet med en ellers ukendt forbitrelse, så at en angiver var genstand for større had og afsky end en overbevist morder«, hedder det fnysende.

Som en ren farce skildrer Jagd en natlig ekspedition, der ender i grøftens ælte, hvor den lille, tykmavede kontrolør C. og den lange, magre, forfrosne toldbetjent N. begge utvivlsomt var kommet ynkeligt af dage, hvis ikke helten Bolwig i sidste øjeblik fik halet dem op. Det er ved denne lejlighed, at Jagd ser Bolwig gløde af harme, da de uheldige helte bliver modtaget af Vejles »ondskabfuldeste og mest hånlige latter«. Her indskydes dog i al hast en midlertidig happy ending. Vi forstår, at takket være Bolwig blev smugleriet i Vejle en dårlig forretning, »så at man efterhånden vænnedes til at betale sin skat til statskassen og leve i fred med toldvæsenet«.

Generaltoldkammeret havde ved energiske forholdsregler held til at gen-

nemføre en lignende forandring de fleste steder. I følge Jagd dog med én undtagelse.

Gensynet

Fredericia og selv Vejle overgikkes utvivlsomt som smuglerrede af det øde, forblæste Klitmøller. Her havde i Jagds skildring egnens med farvandet nøje bekendte sømænd fundet landgangssteder, hvor de kunne lægge til kysten og bringe deres smuglergods i land. Dristige forretningsmænd samlede sig på få år store formuer ved toldsvig, hedder det videre. Som forklaring meddeler Jagd, at strandkontrollørens ringe løn tvang ham til at vælge mellem et liv fuldt af farer og anstrengelser, hvor han tilbragte natten i klitterne, gennempisket af Nord søens storme, og hvor han i befolkningen ikke kunne vente at finde en eneste ven, eller som alternativ en forholdsvist lykkelig og sorgfri tilværelse, hvor han kunne nyde sin part af det udbytte, der vandtes ved, at han efter datidens anskuelser var den humane embedsmand, der ikke mere end nødvendigt fortrængte befolkningen.

Vor frygtløse helt valgte naturligvis straks den første kurs efter, at han den 1. december 1835 var ankommet til uriasposten Klitmøller. Jagd beklager, at »vi i lang tid tabte ham af syne og kun ved tilfældig lejlighed fik en og anden efterretning deroppe fra. Der fortæltes om hårde kampe, som han måtte bestå med smuglerne, så at han i de mørke nætter gik bevæbnet med dolk og pistoler for til enhver tid at kunne værgе sit liv«. Det antydes end-

videre, at Bolwig som inkarneret højremand efter enevældens fald kom i politisk modsætning til egnens befolkning, også præsterne, embedsmændene og »den såkaldte dannede klasse«, hvor han ellers kunne have fundet støtte. Jagd nævner som eksempel folketingsvalget 1853, da marineministeren i det upopulære ministerium Ørsted, admiral Bille, var opstillet i Thisted, men led et forsmædeligt nederlag til den nationalliberale H.E. Schack, forfatteren til romanen »Fantasterne«, som de træske thyboer foretrak. Kun den kongetro Bolwig vovede at tale for admiralen.

Jagd kommenterer også Bolwigs forsøg på at finansiere købet af ejendommen i Klitmøller. I hans fremstilling var det en af egnens rige købmænd, der havde ydet Bolwig et lån. Uheldigvis havde Bolwig netop konfiskeret et stort parti indsmuglede varer, der tilhørte denne købmand, hvorpå han ydmyger strandkontrolløren ved i fuld offentlighed at opsigе lånet.

Historien må antages at udspille sig i Thisted, skønt stedet ikke nævnes. Den rimer nu ikke ret godt med det, vi ved om Bolwigs huskøb, og fortsættelsen lyder som en ren skrøne. Jagd krydrer beretningen med en prøvet effekt, den komiske bonde, der udtrykker sig på ravjysk, men er god nok på bunden. Affæren ender lykkeligt, da en af disse nærmest folkloristiske skikkelser, Anders Faddersbøl på Nørhågård, der skildres som tyk og godmodig, træder til og låner ham pengene. Mens bonden med et skælsk udtryk smiler lunt og ytrer et beroligende: »A smuler it«, må vor helt knibe en tåre.

Anders Faddersbøl drev i årene

1833–1859 Nørhågård i Sydthy, en af egnens stateligste gårde, og er altså virkelig en historisk skikkelse. Utvivlsomt en solid højremand, siden Jagd fandt på at fremdrage ham, men Bolwigs huslån ydedes faktisk af helt andre uden nogen dramatik. Vi er tydeligt nået ud på myternes overdrev, som når Bolwig i følge en lokal overlevering under krigen 1864 skal have gemt pengene fra alle Thys offentlige kasser og som en anden gøngehøvding have sejlet dem til København om bord på jagten Jørgine Dorothea.¹⁰

Den ros skal Jagd have, at han ikke omtaler denne røverhistorie. Derimod dvæler han begejstret ved den »tumbleplads«, som Bolwig fandt i redningsvæsenet. Men hermed har vi foregrebet den happy ending, der allerede forudskikkedes i Vejle, hvor smugleriet fuldstændig ophørte, og »den vilde, lovløse kystbefolkning efterhånden lærte at se med højagtelse og beundring op til den kraftige mand, der havde bøjet dem alle under sin jernvilje«. Provisorietidens ideal skinner unægteligt igennem, og der er lagt op til heltehistoriens klimaks.

Også fra Skagen er vi nødsaget til at vise toldkammeret, som det så ud under Bolwigs efterfølgere. Det blev indviet i 1907. Toldvæsenet førte bemandingslister, og fiskerne på billedet venter på at blive mønstret. På 1. salen lå toldforvalterens privatbolig. Embedet i Skagen var eftertragtet, eftersom der fulgte en række honorarer fra statshavnen med. De nyplantede træer er siden fældet og toldskiltet er væk, men ellers lever det gamle toldkammer i bedste velgående som hovedkvarter for et ekspanderende firma, der udlejer fiskekasser. Foto ca. 1915 i Told • Skat-museet samt tak til Gunnar Siksne-Pedersen for villige oplysninger.

Gensynet mellem den nu fuldvoksne politiker og landvindingsingeniør og den højt fortjente, men lidt miskendte strandkontrollør må antages at have fundet sted i 1858, da Jagd ankom til Thy for at deltage i tørlægningen af Sjørring sø. Man bemærker i forbifarten, at en senere tids sværmeri for sand og klitter absolut ikke deltes af Jagd og hans samtid. Vi citerer:

»Fra Sjørring sø drog jeg igennem de vilde klitter til Klitmøller. Den hele vej var trist og øde, høje sandbakker med dybe kløfter eller af stormen udhulede skrænter afvekslede med udstrakte lavklitter, og kun med lange mellemrum traf jeg hist og her et fiskerhus med en bunke vragstumper udenfor samt et stillads, hvorpå der hængte tørrede havfisk. Ved der at søge nærmere oplysning om vejen forbavsedes jeg ved at bemærke den velvilje, ja endog hengivenhed, hvormed Bolwig omtaltes. Børnene var flere steder opkaldt efter ham, og det blev mig tydeligt, at der var foregået en fuldstændig revolution i denne befolknings forhold til Bolwig.

Endelig nåede jeg da hans hus. Et stendige omgav en lille, mager, sandet haveplet. Nogle galionsfigurer af strandede skibe kiggede op over diget, og et barsk, skrækindjagende hoved gloede ud af selve stendiget. Det var Polyphemos, galionsfiguren af det strandede, engelske krigsskib af dette navn.¹¹ Bag alle disse herligheder lå et lille, fattigt, stråtekt hus, der var Bolwigs bolig, som det havde kostet ham så mange sorger at komme i besiddelse af. Han modtog mig med hjertelig gæstfrihed og glæde over gensynet, og jeg forbavsedes over at se, at han endnu

var den samme kraftige personlighed med det djærve, åbne ansigt og det frimodige væsen, der lige så bramfrit som frimodigt og tillidsfuldt skred til enhver handling«.

Det hjertelige gensyn kan dog ikke skjule, at Bolwigs tilværelse i Klitmøller langt fra formede sig som en idyl. Alderen trykkede så småt, men et avancement kom øjensynligt ikke på tale. »Hans ringe lønning var under den stigende dyrtid stundom ikke i stand til at skaffe ham blot de tarveligste fornødenheder«, hedder det. Jagd fortæller videre den rørende historie om Bolwigs ko, der »ligesom sin herre måtte tage til takke med uvante retter«, når kogt fiskeaffald bødede på foderets magerhed. Jagd tilbød en vinter Bolwig et par læs hø fra Sjørring sø, men den gamle hædersmand nægtede at modtage gaven. Først ved listigt at overbevise ham om, at han betaler fuld pris for høet, lykkes det, og koen redder livet. Her når beretningen det nærmeste, den kommer i retning af kritik, da Jagd anfører, at Bolwig i sin uafhængighedsfølelse var blevet »prikken«. Det skal dog næppe opfattes som andet end et udtryk for beundring.

Partipolitikeren noterer også med tilfredshed, at Bolwigs indsats for højerebevægelsen havde sat sine spor. »På den hele kyst fra Jyllands nordvestpynt mange mile sydefter var det hans mening og hans stemme, havboen lyttede til, hvad enten det drejede sig om de lokale anliggender eller om rigsdagsvalg, og skønt man vidste, at han i sidstnævnte henseende kun havde ét standpunkt som sin konges tro tjener, så fulgte man ham også deri med blind

tillid, og det lød ganske mærkeligt, når man ved rigsdagsvalgene så de store kolonier af havboer komme marcherende hen til stemmepladsen, og den ene efter den anden på spørgsmålet: Hvem stemmer De på, svarede: ligesom kontrolløren!»

Jagd undlader diskret at omtale, at han selv i en lang årrække blev valgt som Thisted-kredsens folketingsmand, og det har utvivlsomt primært været partipolitikken, der knyttede ham til Bolwig. Derimod røber han, at det ikke mindst var hensynet til konen, der fik Bolwig til at ønske sig en bedre lønnet post, der kunne sikre ægteparret en tryk alderdom. Skuffelsen er stor, da embedet som toldforvalter i Skagen går hans næse forbi, skønt Jagd som medlem af Folketinget har søgt at gøre sin indflydelse gældende overfor generaltolddirektør Sponneck.¹²

Embedet gik til en af grevinde Daners gamle venner fra teatret, men ti år senere i 1870 blev posten atter ledig, og denne gang fik Bolwig den. Vi kan tilføje, at Ingeborg Bolwig stammede fra Skagen og altså nu kunne vende tilbage til fødebyen som toldforvalterfrue.

De fem år som toldforvalter i Skagen forbigår Jagd udover en bemærkning om, at den kække gamling fortsatte sit tapre virke som redningsmand, »når under storme og skibbrud de nødlidendes råb lød ind over kysten«. Uhyre passende blev det en af disse heroiske ekspeditioner, der voldte hans død. Efter at han i vildelse har gennemgået sit livs kampe, slutter Jagds portræt patetisk, da han udånder: »Bolwig stod for sin konge!«

Noter

1. Tage Kaarsted: En vendsysselsk embedsmand. Strandkontrollør i Blokhus Carl Holst. Vendsysselske Årbøger 1958 s. 182. Robert Svalgaard: Strandkontrollør Carl Lauritz Bolvig. Historisk Årbog for Thisted Amt 1967 s. 360–376. Desværre er den sidste artikel uden noter. Svalgaard har gennemgået et stort materiale, men vi er på en række punkter nået til andre opfattelser. Jf. også Svalgaard: Blade af Thisted toldsteds historie. Zise 1978 nr. 3 s. 3–6. Endelig takker vi Leif G. Mørk for henvisningen til et meget oplysende skrift af Henrik Bygholm m.fl.: Skuder og skippere i Klitmøller. Udgivet af Sparekassen Thy, uden år.

2. De historiske data om familien Bolwig er uddraget af folketællinger, kirkebøger og skøde- og pantereregister på Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. En hovedkilde i al sin knaphed er Bolwigs ansøgning af 18. oktober 1830, der førte til hans ansættelse som toldbetjent (Rigsarkivet, Generaltoldkammeret, Ansøgninger om Embeder). Desuden er benyttet G. Østergaards noter i Historisk Samfunds arkiv, Hjørring. En særlig tak til Knud Mortensen, Thisted, på 81 år, hvis mormor havde været ung pige hos ægteparret Bolwig. Knud Mortensen har opsat et skilt, »Bolwigs vej«, der viser hen til stedet, hvor strandkontrollørens hus lå. Endelig takker forfatterne Thisted Lokalhistoriske Arkiv og Lokalsamlingen i Skagen for beredvillig assistance.

3. Vi takker familien Grøntved, der elskværdigt rejste sig fra middagsbordet en sommerdag og overlod N.G.B. det interessante skrift om Tvedens historie af

Peter Elmelund (1988, utrykt).

4. En stor tak til arkivar Erik Sigmund Christensen, Bangsbo museum, som på matrikelkortet over Bangsbo fra 1834 fandt den parcel, der var mærket Lars Bolvig, og identificerede den med det endnu eksisterende skovløberhus.

5. Svalgaard s. 362. Jf. Ole Degn: Nørre-jyske toldarkiver før 1969 2. Viborg amtskommune. Landsarkivet for Nørrejylland 1987 s. 38–63. Bolwigs forgænger, Anders Christensen Tingstrup, konstitueret strandtoldbetjent i Klitmøller siden 1819, blev afskediget 21. april 1835, 1. juni giftede Carl Bolwig sig, og 31. oktober blev han beskikket som konstitueret strandtoldbetjent. 1. december tiltrådte han stillingen. 19. juni 1836 døde hans moder, 24. juni fik han skøde på ejendommen i Klitmøller, købt for 500 rigsbankdaler af forgænger, hvoraf halvdelen må være udbetalt kontant, mens Tingstrup fik en obligation på 250 daler. Den blev indløst i november, da han opnåede et lån i Generaltoldkammeret på 320 rigsbankdaler. 26. juni 1836 begravedes moderen, og herefter har Bolwig vel ført faderen med sig til Klitmøller. Panteproto-kollen fortæller om flere lån i de følgende år, men Faddersbøl (omtalt nedenfor) er ikke blandt kreditorerne. Derimod synes sagfører og sandflugtskommissær O. Lykke i Thisted at have spillet en central og tilsyneladende velvillig rolle i husets belåning.

6. N.P. Pedersen: Vejr og Vind i Klitmøller. Historisk Aarbog for Thisted Amt 1932 s. 266.

7. I følge Lokalhistorisk Arkiv, Thisted, der henviser til Rigsarkivet, VA II s. 261, Akter vedr. Kystopsyns-Sagen 1815–1841. Jf. at Carl Bolwig 22. januar 1842

begrundede en ansøgning om posten som fyrinspektør ved det påtænkte fyr på Hanstholmen med forsørgerbyrder (jf. note 12).

8. C. Jagd: Toldere og Syndere. Utrykt manuskript, overleveret hos en yngre slægtning, boghandler Povl Bolwig (født 1913), der er barnebarn af Carl Bolwigs halvfætter, købmand i Ålborg Neels Bolwig (1827–1911). Neels Bolwig boede som pensionist på Frederiksberg og kendte Jagd. Forfatterne takker Povl Bolwig for mange oplysninger og for lånet af Jagds manuskript. Det har sandsynligvis verseret i flere afskrifter. I hvert fald er teksten anvendt i en række avisartikler i Thisted Amtsavis i 1935, men ukritisk og uden kildehenvisninger.

9. Sigurd Rambusch: Jakob Scavenius. Århus 1988 s. 47.

10. Svalgaard s. 369–370.

11. Strandingen omtalt sst. s. 366–367.

12. Formelt var Bolwig den 1. april 1831 blevet ansat som told- og konsumtionsunderbetjent i Vejle, indtil han 31. oktober 1835 blev forfremmet til konstitueret strandtoldbetjent. Først i 1847 avancerede han til strandkontrollør. I 1853 søgte og fik han embedet som toldoppebørselskontrollør på Læsø, men vovede alligevel ikke springet. Måske har dette forsvindingsnummer medvirket til, at han ikke fik de følgende embeder, han søgte: toldkontrollør i Kalundborg 1854, toldforvalter i Skagen 1860, toldinspektør i Holstebro 1861 og i Lemvig 1862. Se Svalgaard s. 361–373. Carl Bolwig ansøgte desuden i 1842 om at blive fyrinspektør på Hanstholmen, da fyret endnu kun var under opførelse, men fik åbenbart ikke stillingen (Rigsarkivet, Generaltoldkammeret, Ansøgninger om Embeder).

Toldelev i Fakse Ladeplads

af Frank Larsen

»Det meddeles Dem herved, at De fra 1. november 1953 forflyttes til Fakse toldsted. De bedes melde Dem til tjeneste hos toldforvalteren«. Sådan lød den korte meddelelse, jeg fik den 15. oktober fra personalechefen i departementet, J.V. Henriksen. Den 1. august året før var jeg som endnu kun 16-årig med bestået realeksamen blevet ansat som toldelev i min fødeby Slagelse. Jeg vidste, at jeg som elev også skulle lære toldvæsenets arbejde med søens folk at kende. Derfor kom en forflyttelse til Korsør toldsted den 1. juni ikke som nogen overraskelse. Det var en almindelig opfattelse, at som toldelev kunne man inden fageksamen højst blive udsat for at skulle gøre tjeneste ved toldkamre. Så det var fint med Korsør. Jeg kunne stadig bo hjemme hos »de gamle« i Slagelse. Men nu skulle jeg til

Fakse – eller rettere Fakse Ladeplads, hvor toldkammeret befandt sig. Hvad havde jeg dog gjort?

Jeg havde bestået elevprøven efter et halvt års ansættelse og derved dokumenteret, at jeg var »i besiddelse af sådanne kvalifikationer, at det kunne tillades mig at forblive i toldvæsenets tjeneste«, som det stod anført i mit ansættelsesbrev. Ved starten i Slagelse havde jeg yderligere afgivet troskabserklæring. Der var ikke andet at gøre end at parere ordre.

Ladepladsen

Jeg er stadig i besiddelse af korrespondancen fra sidst i oktober 1953 med toldassistenten ved Fakse toldkammer, Lars Aamand-Jensen, der var uhyre hjælpsom med at finde logi og pensionat til mig, så at de ting var ordnet allerede ved min ankomst. Aamand fandt et udmærket værelse til mig tæt ved toldkammeret hos fru Sjelde. Det kostede 65 kr. om måneden med varme. Ligeledes skaffede han mig et godt spisested hos gartner Nielsen et stykke ude ad Hovedgaden. Pris 6 kr. om dagen for frokost og middagsmad. Priserne kan synes lave, men man skal tænke på, at min månedsløn udgjorde 319 kr. og 10 øre. Der skulle også være til sygekasse, tog- og busbilletter, når vasketøjssituationen krævede det. Men min indtægt var alligevel så stor, at jeg

Hvor er stelnummeret? Frank Larsen på motorekspedition 1954.

Fakse toldkammer i 1954. I artiklen fortæller Frank Larsen om sin levetid en isvinter, hvor isen lå 1 m tyk i Fakse bugt, men på billedet er foråret tydeligt kommet til Fakse Ladeplads.

efter nytår måtte bøde 36 kr. og 72 øre i kvartalet til kommunekassen.

Aamand beklagede i brevene, at det var dyrt at være toldelev i Fakse Ladeplads, men til gengæld kunne jeg glæde mig til, at der blev livligt i Ladepladsen til sommer, når turister og sommerhusbeboere indfandt sig i stort antal. Desværre havde jeg en deadline på opholdet, for den 1. juli skulle jeg på vejerbodskursus i København.

Jeg blev glad for mit værelse i fru Sjeldes anneksbygning. Der var fire værelser, beboet af nogenlunde jævnaldrende ungersvende. Vi var fælles om bad og toilet. Den første aften – mandag den 2. november – hvor jeg netop havde fået indrettet mig, bankede det pludselig på ruden. Jeg åbnede vinduet, udenfor silede regnen ned, men der stod to skønne ungmøer. De spurgte

efter en person, som jeg ikke kendte, men som jeg hurtigt blev klar over var værelsets tidligere beboer. Jeg måtte meddele, at den pågældende var flyttet, og at jeg var den nye lejer. Det var der jo ikke noget at gøre ved, så de to piger listede afsted igen. Jeg store fjols! Hvorfor inviterede jeg dem ikke indenfor? Tænk, allerede den første aften at have fået venner i byen og af så charmerende art. Endnu et halvt århundrede senere kan jeg høre deres skridt lyde i småstenene på vej væk fra mit domicil.

Også pensionatet blev en god oplevelse. Værtsparet, hr. og fru Nielsen, var nogle utroligt rare mennesker, og kosten helt i top. Ligesom Knud Mortensen oplevede det på Samsø, kaldtes vi pensionærer efter vor profession købmanden, mureren, »trikkeren« o.s.v. Jeg var naturligvis tolderen. Vi lærte hinandens særheder at kende og fik et godt kammeratskab. Af og til blev der holdt fester, hvor der intet manglede. Jeg husker, at vi ved et af disse arrangementer hver satte en 25-øre på højkant. Den skulle tilfalde »trikkeren«, der var en lille, tæt fyr, hvis han kunne slå flyvespring. Ingen troede, det var muligt, men han gjorde det, endda flere gange.

Tjenesten

Toldkammeret, en nydelig rødstensbygning, lå ved hovedstrøget. Toldforvalteren havde tjenestebolig til højre for hovedindgangen, og selve toldkammeret lå til venstre. På kontoret sad den omtalte toldassistent, Lars Aamand-Jensen, ved skranken kontorassistenten, den dejligt humorfyldte

Helene Jørgensen, mens jeg selv blev anbragt ved et lille bord med front mod haven og bagbygningen, der tjente som vaskehus for toldforvalterparret og som pakhus for etaten. Toldforvalteren havde naturligvis sit eget kontor med et fint egetræsskrivebord og ditto stol. På havnen residerede toldbetjenten, Bror Niels Jørgen Nielsen, der var en god, solid mand på den post. Han havde som tidligere grænsegendarm været i kz-lejr, hvad han var mærket af. Endvidere gjorde toldopsynsmand H.P. Hansen tjeneste ved havnen, som var udskepningshavn for Fakse Kalkbrud.

Jeg ved ikke, hvad man havde forventet af mig. Jeg ankom som afløser for en toldmedhjælper, der var blevet ind-

kaldt til militærtjeneste. Han var jo færdiguddannet, mens jeg stadig var under uddannelse – og dermed ansvarsløs. Men Aamand var et fint menneske og lod sig ikke mærke med, at den faglige kapacitet på toldstedet var blevet reduceret. Det var i høj grad Aamand, der trak læsset. Jeg kunne godt forstå, hvis han var utilfreds med sin position, for han havde ingen virkelig sparringspartner at bokse med, når der var faglige problemer at tage stilling til.

Mit job bestod først og fremmest i fortoldningsarbejde, ekspedition af motorkøretøjer, skibsklarering, at føre toldregnskabet samt afstemme kassen. Nogle søndage vikarierede jeg for Bror Nielsen og H.P. Hansen med at inkvivere skibe. Hvis der blev smuglet på havnen, mens jeg havde vagten, har jeg i hvert fald ikke bemærket det! Det blev i øvrigt isvinter, så toldbetjentens arbejde bestod for det meste i at lukke tobak og spiritus ud fra det plomberede proviantrum til besætningen på et indefrosset, hollandsk skib. En dag i april 1954 ringede Bror Nielsen på den interne telefon fra havnens vagthytte. »Nu er den gået«, sagde han. »Hvem er gået?« spurgte jeg. Isen, naturligvis! Endelig var det ved at blive forår i Fakse Ladeplads.

Derimod havde jeg kun lidt med afgiftskontrolarbejdet at gøre. Det tog Aamand sig af. Det mest spændende på dette område var nok det årlige kontrolbesøg på Faxe Bryggeri, men traditionen bød, at toldforvalteren og toldassistenten tog på denne dagsudflugt. Som på Samsø var toldforvalteren i Fakse Ladeplads også kongelig vejrer og måler. Dette medførte, at jeg

Toldforvalter Arthur Vilton præsiderer over en del af sit personale: toldelev Frank Larsen, toldassistent Lars Aamand-Jensen og kontorassistent Helene Jørgensen.

også af og til måtte overvære vejninger og tælle sække.

Telegrafstationen

Jeg havde endnu et job, som i særlig grad var usædvanligt for en toldelev. Jeg var telegrafbud. Som en af flere fine titler blev min chef også tituleret telegrafekspeditor. En stilling, som vel mere naturligt hørte under postvæsenet. Men det var i høj grad mig, der stod for afsendelse og modtagelse af telegrammer. Teknisk ved telefonisk kontakt med telegrafpigerne på Næstved posthus, fysisk ved udbringning på cykel af de af mig i reglen også håndskrevne telegrammer. Afsenderen af et telegram betalte 10 øre pr. ord, og man sparede altså en 10-øre ved at klemme til lykke sammen til tillykke.

Mit specielle job betød, at jeg hver dag måtte passe telegrafafdelingen til klokken 18. På dette tidspunkt ringede jeg til pigerne i Næstved, inden jeg kunne lukke for den dags teleekspeditioner. Det var rart at hyggesnakke med pigen i Næstved, men strengt, hvis hun havde bare et lille telegram, som jeg skulle bringe ud, inden det blev rigtig fyraften. Retfærdigvis må det tilføjes, at jeg mødte en time senere end kollegerne.

På vores lille telegrafstation satte vi en ære i selv at finde ud af, hvor modtagerne af telegrammerne boede. Tit var de opgivne adresser ufuldstændige, men kun i yderste nødsfald bad vi om vejledning på postekspeditionen. Vi havde nemlig på fornemmelsen, at den lokale postmester var sur over ikke selv at råde over telegrafområdet.

Til gengæld havde han et bijob som stationsforstander ved Østsjællandske Jernbaners endestation i Fakse Ladeplads. Det var en stor oplevelse for mig at modtage lykønskningsgrammer fra hele verden i anledning af globetrotteren Jørgen Bitsch' bryllup. Men det indebar også en lang cykeltur til herregården Vemmetofte, hvor brylluppet blev holdt.

Jeg havde set hen til en lille ekstraindtægt på konfirmations søndagen, men desværre pådrog jeg mig en voldsom forkølelse og burde vel have holdt sengen. I stedet tyede jeg til lægen, der gav mig en kraftig indsprøjtning, så at jeg kunne gemme sygedagene til de følgende dage. Det var rigeligt de 51 kr. værd, som blev mit fede honorar for at bringe telegrammer ud hele konfirmationsmåneden.

Toldforvalteren

Min chef, toldforvalter Arthur Viggo Harald Vilton, var et usædvanligt menneske. Inden jeg påbegyndte tjenesten ved Fakse toldkammer, havde velmenende kolleger fortalt mig, at Vilton var kolerisk og ikke til at have med at gøre. Så det var med frygt og bæven, at jeg mandag den 2. november 1953 første gang stod foran min nye chef.

Først det negative. Som Knud Mortensen på Samsø måtte jeg aflevere halvdelen af mine indtægter ved at veje og udbringe telegrammer til toldforvalteren. Især på det sidste felt pinte det mig. 60 øre i normaltakst blev reduceret til 30 øre. Det var simpelthen uanstændigt. Chefen havde jo sit faste

månedlige honorar som kransekagefigur, men den tids chefer må åbenbart have været enige om den politik. Ligeledes måtte jeg affinde mig med at holde liv i koksfyret til både toldkammer og tjenestebolig.

Alligevel kom jeg godt ud af det med toldforvalteren. Vilton var en særdeles nydelig, velklædt herre. Ikke så høj, men trods alt med en vis myndighed og respekteret i det lille samfund. Hver dag gik han en tur med Busk, en pensioneret autoforhandler. Det foregik i rask tempo, toldforvalteren med hvide handsker og spadserestok. Der var afgjort noget knagstedske over ham. Der var jo også teaterfolk i hans fami-

lie. Jeg husker, at jeg en dag stod udenfor toldkammeret med en kunde, der skulle have omregistreret sin bil, hvilket krævede en toldattest. Vi kunne ikke finde bilens stelnummer. I det samme kom toldforvalteren og hans medvandringsmand tilbage fra dagens tur. Kunden var af den nervøse type og spurgte: »Hvad vil der ske mig på motorkontoret, hvis stelnummeret ikke findes?« Jeg kan endnu høre toldforvalterens korte, lakoniske svar: »Så bliver De sku skudt!«

Når jeg sad på min ensomme telegrafvagt fra 17-18, kom toldforvalteren ind på kontoret fra privaten og stillede hver gang det samme spørgsmål: »Har De husket at låse klædeskabet, hr. Larsen?« Jeg svarede bekræftende, mens jeg kunne høre, at han ruskede i pengekabets håndtag. Hans væsentligste arbejdsindsats lå i at revidere mine regnskabsbogførsler og kasseafstemninger. Stor var hans fryd, da han en dag, hvor jeg ikke kunne få kassen til at stemme, konstaterede, at jeg havde begået den klassiske fejl at skrive 87 i stedet for 78. Desuden stod han for de få skrivelser, der skulle afsendes, og som Helene Jørgensen – af toldforvalteren ofte omtalt som frøkenen – skrev rent på skrivemaskine. Hvis Vilton opdagede en fejl, blev hun kaldt ind på hans kontor. Hun var klar over, at der var noget galt, når han ikke kaldte på frk. Jørgensen, men på frk. Sørensen.

På mange måder oplevede jeg dagligdagen på det lille toldkammer som et absurd teaterstykke. Vi tre på kontoret arbejdede ihærdigt, mens toldforvalteren af og til dukkede op. Han forstyrrede lidt, kommenterede endnu mindre, men fyrede så en sørgmunter bemærk-

Toldforvalter Vilton på sit sparsomt benyttede kontor på Fakse toldkammer 1954.

ning af. Mine to kolleger var mere eller mindre irriterede over forstyrrelserne, men havde vel vænnet sig til dem. Jeg nød dem derimod. Der er noget fascinerende ved originaler – og dem har der Gudskelov været mange af i det gamle toldvæsen.

Toldkammerets nærmeste nabo var foderstoffirmaet C.J. Boserup. Toldforvalteren havde set sig gal på firmaets kat, der jævnlgt boltrede sig i hans have. En dag havde han fået en jæger til at skyde katten. Jeg var blevet orienteret om den forestående eksekution, selv om den skulle være et tys-tys-foretagende. Straks efter, at skuddet havde lydt, kom Boserups meget temperamentsfulde forvalter farende ind på kontoret og spurgte, om jeg havde hørt et skud. Jeg var solidarisk med min

Toldbetjent Bror N.J. Nielsen og toldopsynsmand H.P. Hansen foran vagthytten på Fakse Ladeplads havn.

chef og havde ikke hørt noget. Hvordan toldforvalteren reddede situationen, husker jeg desværre ikke.

Toldforvalter Vilton var årgang 1884. Han indtrådte i etaten som 16-årig kontorist på Gammelholms Havneoppebørselskontor i København den 15. november 1900. Han havde været toldkontrollør i Slagelse og toldforvalter i Ribe, før han fik chefstillingen ved Fakse toldsted den 1. maj 1939. Han blev gift med Emma i 1912. Som pensioneret boede han i København, hvor han nåede at blive over 90 år gammel.

Min tid i Fakse Ladeplads varede kun otte måneder. Det er måske forklaringen på, at jeg så mere positivt på chefens luner. Som nævnt måtte toldassistenten stort set klare ærterne alene. Det havde været rimeligt, om toldforvalteren og han sammen havde udgjort et team, men mange af den tids chefer ved de små toldkamre følte sikkert, at de var gået på aftægt. Jeg har hørt en anden chef fra 1950'erne udtale, at han i hele sin ungdom og manddom havde arbejdet hårdt for toldvæsenet. Nu ville han sør'ne ha' det godt i sin slutstilling!

Jeg havde et lille ben som referent ved Østsjællands Folkeblad, især om trafikken på havnen. Endvidere frekventerede jeg Faxe Handelsskole, hvor forstander E. Hjarsøe satte mig ind i bogføringskunsten. Jeg løste ugens opgaver sammen med to handelslærlinge på skift i vores logi'er.

Det hjalp mig igennem den strenge vinter, at jeg gik til dans. Inden min afrejse til Fakse Ladeplads havde jeg meldt mig ind hos den navnkundige fru Aase i Slagelse. Jeg nåede da også at

holde min partnerske i hånden lidt mere, end danseøvelserne egentlig krævede. Men det ophørte desværre, da ordren om forflyttelse indløb, og jeg

fik ikke en ny, fast partner i frk. Schmidts danseskole i Fakse. Men toldforvalter Vilton var nu slet ikke så slem at danse med.

»Tolagstold« i 1600-tallets Göteborg

af Christina Dalhede

Det er redaktionen en stor glæde som »ekstranummer« at bringe denne opskrift på, hvad et støvet toldregnskab kan føre til, når det bliver behandlet af en kyndig og inspireret historiker.

Det statslige toldregnskabsmateriale fra Göteborg, Stora Sjötullens akter, er kun bevaret fra ganske få år. Til gengæld er jeg stødt på en anden spændende kildegruppe i Göteborg, et omfattende kommunalt regnskabsmateriale, som indbefatter »tolagsjournaler« fra 1600-tallet.¹

»Tolag« var en tillægstold på ind- og udgående varer, som de svenske byer for at klare deres udgifter fik tillagt visse dele af. Göteborg stad fik fra marts 1638 bevilget at oppebære i »tolag« 1 % af importvarer og $\frac{1}{2}$ % af eksportvarer uanset, om det var svenskere eller udlændinge, som ejede varerne. Af slagteri-, øl- og brændevinsaccisen indenfor dens jurisdiktion måtte byen oppebære $\frac{1}{3}$.²

For 1638, 1641 og 1645 kan jeg eksakt fastslå værdien af de varer, som købmændene importerede og eksporte-

rede. I »tolags«-regnskabet for 1646 kan vi dernæst se, at et bestemt kvantum af en vare sættes til et fast beløb: 2 øre for 1 skippund stangjern, 12 øre for 1 tønne talg, 12 øre for 1 tønne smør, 6 øre for 1 deken dyreskind (10 stykker).

»Tolags«-taksterne forhøjes succesivt, når byens behov for indkomster forøges. I 1663 betales således 4 $\frac{1}{5}$ øre for 1 skippund stangjern, som eksporteres, 1 $\frac{1}{2}$ øre for 1 tønne importeret spansk salt, 2 $\frac{1}{2}$ øre for Lüneburg salt. Fra 1646 har man altså opkrævet et fast beløb af et bestemt kvantum af hver vare. Samtidig virker det, som om store mængder af samme vare gav lave toldsatser, regnet i gennemsnit pr. styk eller vægt, end små mængder af samme vare.

»Tolaget« var altså en lokal told på udenrigshandelen, som kom byen til gode ved, at kronen skænkede dele af den til byen. Forudsætningen for, at »tolag« opkrævedes, var dog, at Stora Sjötullen var betalt til kronen. Men visse varer til bestemte personer såsom adelige kunne passere toldfrit. Andet smugledes måske og satte da ingen

spor i »tolagsmaterialet«. Det indebærer, at et »tolagsmateriale« ikke i almindelighed kan siges at dække et helt områdes import og eksport.

Til gengæld rummer et »tolagsmateriale« vigtige oplysninger om dem, der tog del i den handel, der beskattes. Åke Sandström, som har undersøgt Stockholms udenrigshandel på grundlag af statslige toldregnskaber og lokale »tolagsregnskaber«, konkluderer, at »tolagsmaterialet« er en mindre god målestok for den totale handel, men derimod perfekt som målestok for hvilke købmænd, der deltog i den lokale varehandel.³

Eftersom »tolagsregnskaberne« førtes for at sikre byens indkomster, lå det i byens interesse at oppebære så store indkomster og gøre så nøjagtige optegnelser som muligt, detaljeret notere alle varer, som skipperne indførte eller udførte, og hvilke personer, der skulle erlægge afgifter og hvor meget. Regnskaberne kontrolleredes regelmæssigt, og de få fejl, der opdagedes, blev korrigeret.

I Göteborg er det desuden den samme »tolagsskriver«, der virker i hele perioden 1649-1682/83 bortset fra et halvt år. Et forhold, der medvirker til at skabe en enestående mulighed for at følge hans regnskaber i en lang, sammenhængende periode.

Tid og indhold

Det kommunale regnskabsmateriale indbefatter hele serier af »tolagsjournaler« over indkommende og udgående varer på forskellige fartøjer fra 1649 og langt op i 1800-tallet. Over udgående varer findes journaler også bevaret

fra 1638, 1641, 1645-1646. Journalerne er ført pr. kalenderår. Regnskaberne er opdelt i hovedbøger og særlige lister, hvor der findes oplysninger om bompenge, stempelpenge, rortold, pære- og æbleskuder, den lille told, vejerpenge, tjærekompagniets fragt og udskibninger af mastetræ. Der er særlige fortegninger over skibe, som er indkommet med malt, salt, hvede, rug, havre og stenkul. Konsumtionsvarer som øl og kød af forskellig art samt verifikationer indgår i byens regnskaber.

Hvilke oplysninger findes i det göteborgske »tolagsmateriale«? Om både ind- og udgående fartøjer angives som regel hvilken dato, skibet er blevet

Christina Dalhede (født 1944 i Karlstad, Värmland) var uddannet skolelærer, da hun blev fil.lic. i litteraturvidenskab ved Göteborgs universitet. Hun har desuden erhvervet en doktorgrad ved Augsburgs universitet. Nu forsker hun på det økonomisk-historiske institut på Handelshögskolan, Göteborgs Universitet.

inspiceret og klareret, hvem, der er skipper på fartøjet, hvor skipperen hører hjemme, hvorfra skibet, skuden eller bojerten kommer, og hvor den/det er på vej. Videre noteres hvem, som er medejers af den indgående og udgående last, hvilke varer, det drejer sig om og hvor store kvantiteter. Oplysninger om »tolagets« størrelse eller eventuel fritagelse medtages. Om udgående fartøjer får vi også oplysninger om deres navne og i almindelighed læstetallet. Om indgående fartøjer er læstetalsangivelser almindelige efter 1656, men ikke i samme udstrækning som de udgående.

Problemstillinger

Min interesse har hovedsagelig været rettet mod det geografiske kontaktnet og de internationale forbindelser, som kan uddrages af »tolagsmaterialet«. »Tolagsjournalerne« giver mulighed for en omfattende rekonstruktion af samtlige aktører i Göteborgs udenrigshandel, inklusive alle skippere, deres rejseruter og hvilke varer, som indføres og udføres indenfor Göteborghandelens rammer.

Handelsmændenes rolle som kulturbærere og kulturformidlere har jeg siden forsøgt at angribe på grundlag af det samme materiale, kombineret med bevarede boopgørelser. Dernæst forsøger jeg at kombinere de handelsfamilier, der forekommer i »tolagsmaterialet«, med europæiske handelshuse, hvor jeg inddrager udenlandsk kilde-materiale, notariatsprotokoller, konkursakter samt mit almindelige kendskab til det europæiske marked og dets aktører. Handelsfamilier i de tre

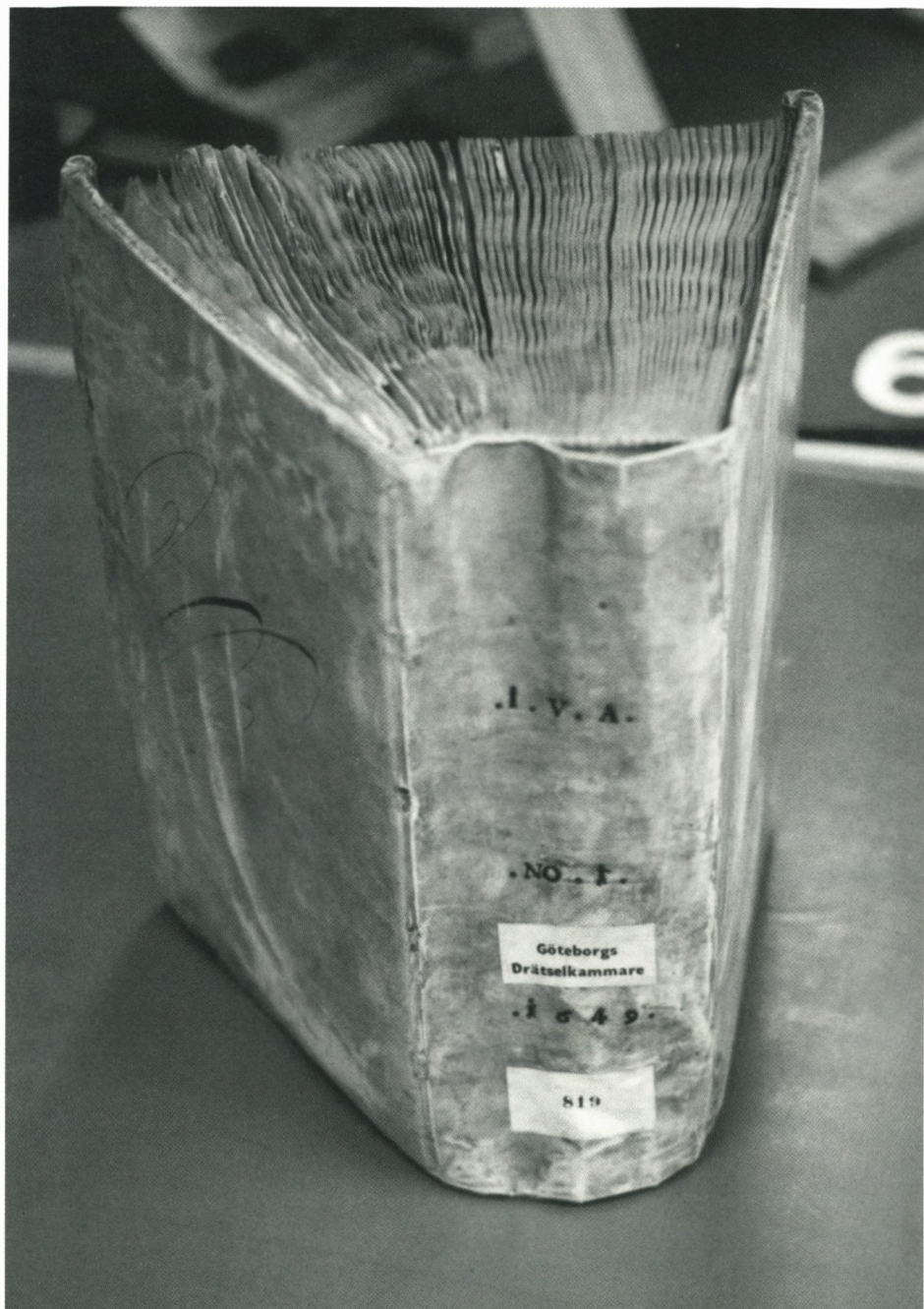
repræsentative, europæiske handelsbyer Augsburg, Antwerpen og Lübeck er blevet sammenholdt med Göteborg og Arboga i Sverige.

Til de spørgsmål, jeg stiller, hører følgende. Hvilken rolle spillede handelsfamilier i byer, der ligger ved forskellige handelsveje på det europæiske marked? I hvilken udstrækning virker handelshuse og familier indenfor handel og varer, der kan knyttes til en international kvæghandel? Hvilke varer og handelsfelter indgår i deres forretninger? Hvorledes fordeles varerne på de respektive handelsfamilier? Hvordan ser familiernes sociale netværk ud? I hvilken udstrækning omfatter disse netværk udenlandske forbindelser? Hvordan indgår disse kontakter i deres personlige netværk og i deres handel?

Det viser sig, at de göteborgske handelsfamilier alene i perioden 1638-1695 står i forbindelse med flere hundrede handelsbyer både i og udenfor Europa. Her havner Ålborg på en 16. plads og København på en 24. Over 30 danske havne optræder i disse år. Selv om »tolagsmaterialet« er yderst kompliceret og enormt omfattende med sine hundredvis af indblandede aktører og tusindvis af varer, giver det et spændende udblik fra et Göteborg som en integreret handelsby på 1600-tallets europæiske marked.

Noter

1. »Tolagsregnskaberne« findes i Göteborgs Dretselkammare, Stadens regenskaper, Landsarkivet i Göteborg. I øvrigt henvises til min kommende publikation Handelsfamiljer på Stor-

Göteborg stads regnskabsbog 1649 (foto: Allan Dalhede).

maktstidens Europamarknad. Om resor och resande i internationella förbindelser och kulturelle intressen. Augsburg, Antwerpen, Lübeck, Göteborg, Arboga. Jf. Christina Dalhede: Augsburg und Schweden in der frühen Neuzeit. Studien zu Konfession, Handel und Bergbau 1, II. Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen 1998.

2. Se om acciselisterne Christina Dalhede: Europeisk oxhandel och stedernas köttkonsumtion - 1570-80-talets Augsburg

och 1650-60-talets Göteborg. Karolinska Förbundets Årsbok 1995, Lund 1997, samme: The European Ox Trade in Early Modern Time. Agrarian Systems in Early Modern Europe. Skrifter om Skogs- och Lantbrukshistoria 13. Nordiska Museet, Stockholm 1999.

3. Åke Sandström: Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- og utrikeshandel 1600-1650. Stockholm 1990.

Indhold

Mikael Venge:
Øresundstoldregnskabernes
verden...108

Niels Geert Bolwig og Mikael Venge:
Strandkontrolløren
i Klitmøller...127

Frank Larsen:
Toldelev i Fakse Ladeplads.....141

Christina Dalhede:
»Tolagstold« i 1600-tallets
Göteborg.....147

Strandkontrollør Carl Bolwigs hus i Klitmøller, hvor han boede 1836-1870 (gammelt foto i Thisted Lokalhistoriske Arkiv). På forsiden ses, hvor sporene af den senere toldforvalter lidt overraskende sluttede: på Skagen gamle Kirkegård, hvor man med megen pietet stadig hæger om hans grav.